

*Уибӯ китоб «Жадид маърифатпарварлари
зояларидан ёш авлод тарбиясида фойдаланиши»
мавзусидаги инновацион тадкиқотлар
доирасиданашр этилди*

Абдулла
АВЛОНИЙ

**СҮЙЛАСАНГ СҮЙЛА
ЯХШИ СҮЗЛАРДАН**

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2022

УЎК 94:008(575.1)
КБК 66.3(5Ўзб)
Б 98

«БИРИНЧИ МУАЛЛИМ»*
КИТОБИДАН

Азиз китобхон! Кўлингиздаги ушбу мўжазги-на китобча «Жадид маърифатпарварлари ғояла-ридан ёш авлод тарбиясида фойдаланиш» мавзу-сидаги инновацион тадқиқотлар доирасида нашр этилди. Унга XX аср маърифатпарвар ёзувчи, олим бобомиз Абдулла Авлонийнинг асарларидан бир чимдим саралаб олинди. Ушбу жажжи китоб-ча сизга доимий ҳамроҳ бўлишига ишонамиз.

Абдулла Авлонийнинг таълимий-ахло-кий асарлари, хусусан, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи асрий қадриятларимиз, миллий маънавиятимиз тикланаётган бугунги кунларимиз учун Қоят долзарб бўлиб турибди. Машҳур маърифатчининг «Биринчи муаллим», «Иккинчি муаллим» дарслекла-ридан келтирилган ихчам ҳикоялар, «Тарихи анбиё»сидаги маълумотлар ёш авлод тарбияси учун фойдадан холи эмас. Адиб драмалари эса ўзбек театрчилигининг тамал тошини қўйган театр арбобининг интилиш ва имко-ниятларини, ўзбек драмачилигининг илк қадамларини яқинроқдан кўриш ва англашга ёрдам беради.

**ТУРКИЙ ГУЛИСТОН
ЁХУД АХЛОҚ**

Мен бу асари ноҷизонамни биринчи мак-табларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳиблари, ахлоқ ҳаваскорларининг анзори олийларина тақдим қилдим.

ISBN 978-9943-04-428-9

© «Маънавият», 2022

*Ҳар кун ўлурام шомгача мен ғамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнарам оташа парвона каби зор.
Ҳеч кимса эмас бу мени аҳволима воқиғиф,
Мен хастаяму миллатим ўлмиши нега бемор?*

АХЛОҚ

Инсонларни(нг) яхшиликга чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиласурғон китобни ахлоқ дейилур. Ахлоқ илмини ўқуб, билуб амал қилган кишилар ўзининг ким эканин, жаноби Ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қумматини билмас. Ўз айбилини билуб, иқрор қилуб, тузатмакга саъй ва кўшиш қилган киши чин баҳодир, паҳлавон кишидур. Расули акрам набийийи мухтарам афандимиз: «Мезон тарозисига қўйиладурган амалларнинг ичida яхши хулқдан оғирроқи йўқдур. Мўъмин банда яхши хулқи сабабли кечаси ухламасдан, кундузлари рўза тутуб ибодат қилган кишилар даражасига етар», демишлар.

*Сўйласанг сўйла яхши сўзлардан,
Йўқса жим турмоқинг эрур яхши.
Ўйласанг, яхши фикрлар ўйла,
Йўқса, гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг, ишила яхши ишларни,
Йўқса, бекорлигинг эрур яхши.*

ХУЛҚ

Инсон ики нарсадан мураккабдур. Бири жасад, икинчиси нафсдур. Жасад кўз ила бор нарсаларни кўрар. Аммо нафс идрок ила яхшини ёмондан, оқни қорадан айиур. Жасаднинг ҳам, нафснинг ҳам бирор сурати бордурки, ё яхши ва ё ёмон бўладур. Жасаднинг сурати ҳаммага маълум бир нарсадурки, ҳар вақт кўзга кўриниб турадур. Аммо нафснинг сурати кўзга кўринмайдурган, ақл ила ўлчанадурган бир нарсадурки, буни хулқ деб аталур. Агар бир киши ёшлигига нафси бузулуб, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлуб ўсдими, «Аллоҳу акбар», бундай кишилардан яхшилик кутмак, ердан туруб юлдузларга қўл узатмак кабидур. Расули акрам набийийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз:

«Бир тоғнинг ўрнидан кўчиб кетганини эшитсангиз, ишонингиз, аммо бир одамнинг хулқи бошқа бўлди деб эшитсангиз, ишонмангиз», – демишлар.

*Хулқи ёмон юз, күзлидин на суд,
Юз, күзли хулқни қилмас кашуд.
Хұлқ маризига даво истасанг,
Марг давосин берилур қистасанг.*

*Хулқи ёмоннинг кетурар күп зарар,
Хулқинг ўзи бошинг(г)а калтак урар,
Хулқи фано бўлса дегил, алҳазар,
Хору залилликда қолур дарбадар.*

ЯХШИ ХУЛҚ, ЁМОН ХУЛҚ

Ахлоқ уламоси инсонларнинг хулқларини икига бўлмишлар: агар нафс тарбият топиб, яхши ишларни қилурга одат қилиса, яхшиликга тавсиф бўлуб «яхши хулқ», агар тарбиятсиз ўсуб, ёмон ишлайдурган бўлуб кетса, ёмонликга тавсиф бўлуб «ёмон хулқ» деб аталур. Жаноби Ҳақ инсонларнинг асл хилқатда истеъдод ва қобилиятли, яхши илиа ёмонни, фойда илиа зарарни, оқ илиа қорани айирадурган қилуб яратмишдур. Лекин бу инсондаги қобилиятни камолга еткурмак тарбия илиа бўладур. «Куш уясинда кўрганин қиладур». Инсон жавҳари қобилдур. Агар яхши тарбия топиб, бузук хулқлардан сақланиб, гўзал хулқларга одатлануб, катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул, баҳтиёр бир инсон бўлуб чиқар. Агар тарбиятсиз, ахлоқи бузулуб ўсса, Аллоҳдан кўркмайдурган, ша-

риатга амал қилмайдурган, насиҳатни қулогига олмайдурган, ҳар хил бузук ишларни қиладурган, нодон, жоҳил бир расвойи олам бўлуб қолур.

Расули акрам набийийи муҳтарам афандимиз: «Имони комил бўлган кишилар яхши хулқли бўлурлар. Сизнинг энг яхшиларингиз хотунларига яхшилик қилғанларингиздур», – демишлар.

*Худонинг раҳмату файзи ҳама инсонга
яксардур,
Ва лекин тарбият бирла етумак шарти^{акбардур.}
Тугуб ташлов ила бўлмас бола, бўлгай
бало сизга,
Вужуди тарбият тонса, бўлур
ул раҳнамо сизга.*

*Темурчининг боласи тарбият тонса,
бўлур олим,
Бузулса хулқи, Луқмон ўғли бўлса,
бўлгуси золим.
Ёмонларга қўшулди Нуҳнинг ўқли ўлди беимон,
Юруди Каҳф ити хўблар ила бўлди оти инсон.*

ТАРБИЯ

Тарбия – «Педагўгия», яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Илми ахлоқнинг асоси тарбия ўлдуғиндан шул хусусда бир оз

сўз сўйлаймиз. Боланинг саломи ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок туттамак, ±ш вақтидан маслакини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўсдурмақдур. Тарбия қилгувчилик табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгани каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмак лозимдур. Зероки, «Хассину ахлоқикум» амри шарифи узра хулқимизни тузатмакга амр ўлингандариз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур.

Ахлоқимиз(нинг) биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордур. Баъзилар «тарбиянинг ахлоққа таъсири йўқ, инсонлар асл яратилишида қандай бўлсалар, шундай ўсарлар, табиат ўзгармас».

*Ёмон хў тузалмайди дармон ила,
Ипак ўлмас ип, ранги алвон ила,
Богинг, бир дараҳт мевасидур ёмон,
Бўлур яхши пайванд, парво билан.
Билур ҳар киши аслини рангидан,
Ва ёким улангандаги зангидан», –*

демишлар.

Лекин бу сўз тўғри эмасдур. Чунки тарбиянинг ахлоқга, албатта таъсири бўладур. Аромизда масал борки, «сут ила кирган, жон

ила чиқар», мана бу сўз тўғридур. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайхи васаллам афандимиз: «Бешикдан то мозорга боргунча илм ўрган», – демишлар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Хукамолардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдур», – демиш. Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмак фарзи кифоядур. Пайғамбаримиз: «Болаларингизни етти ёшида намозга ўргатингиз. Агар ўн ёшида ўқумаса урингиз», – демишлар.

*Ҳар кишининг дунёда ороми жони тарбият
Балки охирида эрур доруламони тарбият.
Тарбият ҳамроҳ этадур ҳур ила рузонлара,
Гар десам бўлмас хато жсаннат макони
тарбият.*

*Э, оталар! Жонларингиздан сучук
фарзандингиз,
Ғайрат айланг ўтмасун вақт-замони
тарбият.
Мояи зилли хумодур тарбиятнинг сояси,
Бизда анқо тухмидек йўқ ошиёни тарбият.*

ТАРБИЯНИНГ ЗАМОНИ

Эмди очуқ маълум бўлдики, тарбияни туғилган кундан бошламак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизи нурландурмак, ахлоқимизи гўзалланурмак, зеҳнимизи равшанланурмак лозим экан. Тарбияни кимлар килур? Қайда қилинур? – деган савол келадур. Бу саволга, «биринчи – уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Икинчи – мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва хукумат вазифасидур», деб жавоб берсак, бир киши деюрки, «қайси оналарни айтурсиз, билимсиз боши паҳмоқ, кўли тўқмоқ оналарми? Ўзларида йўқ тарбияни қайдан олиб берурлар», дер. Мана, бу сўз кишини юрагини эзар, бағрини ёндурур. Отасига нима дерсиз, десак, «қайси ота? Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзларини ўқитмак, тарбия қилмак лозимдур», – дер. Мана бу сўзни эшитгач, умид қўллари қўлтиқга урилур.

Хайр, бўлмаса, муаллим-чи десак, «қайси муаллим? Мақсади пул, маслаги шуҳрат, юқори мактабларда ўқимаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимларни айтурсизми? Аввал ўзлари «дорилмуаллимин»ларда ўқи-

маклари сўнгра дарс бермаклари лозимдур», – дер. Мана бу сўз инсонни ҳайрат дарёсига гарк қилур.

Мударрисларга не дерсиз десак, «қайси мударрис? Матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрисларни айтурсизми? Булар ўз вазифаларини билуб, нафсларидан кечуб, замонқа мувофиқ равиша дарсларини ислоҳ қилуб, имтиҳон бирла ўқутмаклари лозимдур», – дер. Мана бу сўз ҳар кимни «Ал-ислоҳ» демакка мажбур қилур. Бўлмаса, хукумат-чи? десак, «хайр, хукумат ҳамманинг отасидур. Ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмак лозим. Шунинг учун бизнинг Русия хукумати ўтай бўлсак ҳам, ҳар ерда бизлар учун ҳам мактаблар очуб, болаларимизни текин ўқитур. Лекин ўзимиз иш билмаган, ялқов, уйда она тарбияси, отадан пул тарбияси, муаллимдан ахлоқ тарбияси, мударрисдан фунун тарбияси кўрмаганимиздан, хукумат мактабларидан ҳам ўз ҳиссаларимизни ололмаймиз», – дер. Мана бу сўз бизларни тарбиядан маҳрум, хуқуқнинг на эканин билмаганлигимизни билдирур.

Ал-ҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидур. Расули акрам набийий мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Инсонларнинг карами динидадур,

муруввати ақлиндадур, ҳасаби ахлоқинда-
дур», демишлар.

*Агар бир қүшининг ёш боласин олиб,
Бўлур тарбият бирла йўлга солиб.
Онасин олиб асрақон бирла ром
Қилмас, киши саъй қилса мудом.*

*Керак тарбият ёшликтан демак,
Улуг бўлса лозим келур гам емак.
Эгур бемашақат киши навдани,
Тўғунчи эгур кўйдирив кавдани.*

БАДАН ТАРБИЯСИ

Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли кўзига исломиятни чиркин қилиб кўрсатмоқ бўладур, ҳам бир йилга етадурган кийимлар олти нарсадур. Чунки ўқумоқ, ўқутмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларинда, ишларинда, ибодатларинда камчилик қилурлар. Майшатимизни роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлидур. Биз сиҳатимизни сақламак ила амр ўлинганимиз, шунинг учун вужудимизни ҳифзи сиҳатга зид бўлган ёмон одатлар ила чурутмакдан сақланмаклигимиз лозимдур.

Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ икиси бир

чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулклардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини юуб овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керақдур. Шунинг учун ота-оналар болалари касал бўлган замон бепарволик қилмай, тезлик ила табиб ё дўхтурга боғизмак керак.

Имом Шофеъи ҳазратлари: «Илм ики хилдур: бири бадан илми, икинчи дин илми», – демишлар. Бунга қараганда энг аввал ҳифзи сиҳат қоидаларини билмак, саломатлигига терс бўлган нарсалардан сақланмак ила бўладур.

Ичкулик, кўкнор, наша, афюн, тарёк, чилим, нос, попирус каби баданнинг саломатликига заарли, огулик, баъзиси ҳаром, баъзиси макруҳ, баъзиси исроф бўлган нарсалардан кочмак, сақланмак шариат, ақл, ҳикмат юзасидан лозимдур. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ҳар нарса кўп ичганда маст қиладургон бўлса, ман сизни онинг озгинасиндан ҳам наҳий қиласман», – демишлар.

*Саломатликни сақлов лозим ишидур,
Гунаҳдан сақла жиссинг ёзу қишидур.
Касал бўлсанг, бўлур дунё қоронегу,
Майшат талх ўлуб ҳасрат чекишдур.*

*Ҳарому шубҳадан пок эт ўзингни,
Бу дунё айшу ишратдан кечишдур.
Ўама ишратчи ҳижронликда кетди,
Бу оламдан бир иши шилаб кетишдур.*

ФИКР ТАРБИЯСИ

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир килинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суюлган, вижданларига юкландган мұқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг даража мухтожидурки, фикрнинг куввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлидур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, икиси бир-биридан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур.

Масалан: жой солинмаган яхши бир уйнинг ичидаги ўтирмак мумкин ўлмади Қи каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатланган эски иморат ҳам ўлтурушга ярамайдур. Башарти ўлтурулса, инсонлар: «Эски уйга янги золдевор», «кир кўйлакка жун жияқ», «мис қозонга лой тувоқ» деб «ҳажв» кулги қилурлар.

*Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.*

*Фикринг ойинаси олурса занг,
Руҳи равишан замир ўлур бенур.*

АХЛОҚ ТАРБИЯСИ

Ахлоқ тарбияси: инсонларга энг мухим, зиёда шараф, баланд даражада бергувчи ахлоқ тарбиясидур. Биз аввалги дарсда тарбия ила дарс орасида фарқ бор, дедук, чунки: дарс оловучи – билувчи, тарбия оловучи – амал қилувчи демакдур.

Шунинг учун тарбия қилувчи муаллимларнинг ўзлари илмларига омил бўлуб, шогирдларга ҳам берган дарсларини амал ила чоқуштуруб ўргатмаклари лозимдур. Бу равиш таълим ила берилган дарс ва маълумот шогирдларнинг дилига тез таъсир қилуб, муллойи боамал бўлурлар.

Расули акрам набиийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Энг ёмон кишилар илмига амал қилмайдурган кишилар», – демишлилар. Агар тарбия қилувчи муаллим ўзи олим бўлуб, амалсиз бўлса, бунинг ҳам шогирдларнинг ахлоқига зўр таъсири бўладур. «Домланинг ўзи фалон жойда фалон ишни қилди. Аммо бизларга қилманглар, ҳаромдур, деб ваъз айтадур», деб фикр ва хаёлларига бўйла шак ва шубҳа тушуб қоладур.

Б а й т

*Минбар узра жилва айлаб вәъз этарлар
қўлма деб,
Ўзларин хилватда кўрсанг, они қўлмоқда эмиши.
Ичма сув дерлар биза олтун-кумуши асбобда,
Билсамиз мақсадлаи қўлтиқга урмоқда эмиши.*

ЯХШИ ХУЛҚЛАР

Яхши хулқ – бир қисми ўз нафсимизга, бир қисмини бир-биримизга қарши ишлатмак учун керакли бўлган яхши хулқлар: фатонат, диёнат, исломият, назофат, ғайрат, риёзат, қаноат, шижаот, илм, сабр, ҳилм, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанин сўймак, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок ва зако, ҳифзи лисон, иқтисод, викор, ҳавф ва ражо, итоат, ҳақшунослик, хайри-хоҳлик, мунсилик, садоқат, муҳаббат ва афвадур. Мана бу ёзидимиз яхши хулқлар ақл ва шаръи шарифга мувофиқ, Аллоҳ таоло ҳам бандалар қошида мақбул ва мўътабардур. Эмди бу яхши хулқларни қўлга олмак учун ота-она, муаллим устодларимиз ҳазратларининг ҳикматли насиҳатларини жон қулоғи бирла тинглаб, доим хотирда тутмак, ахлоқи яхши кишилар бирла улфат бўлмак, ахлоқи бузуқ ёмон кишилардан қочмак лозимдур. Бизим шариати исломияда «ахлоқи ҳасана» – яхши хулқлар ила хулқланмак, ҳар нарса-

га ибрат кўзи ила бокуб, хулқини тузатмак вожибдур. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Исломиятда бузуқлик йўқдур, бузуқликни устига олев ҳам йўқдур. Исломиятда энг мўътабар кишилар яхши хулқ эгаларидур», – демишлар.

Б а й т

*Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар ила бир кун боруб қотил бўлур.
Катталар қилган насиҳатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузуқ бир беадаб жоҳил бўлур.*

ФАТОНАТ

Фатонат ақл эгаси бўлув демакдир. Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди ягонасидур. Рух ишловчи, ақл бошловчиидур. Инсон ақли ила дину эътиқодини(нг) маҳкам қилур, шариат ҳукмларига бўюнсунар. Ақлсиз, жинни кишилар буларга бўюн кўймас, шариатдан ташқари ишларин ҳам қилур. Жаноби Ҳақ инсонни ҳайвонлардан сўз ва ақл ила айирмишдур. Ҳайвонлар ўзларига бўла-клар тарафидан келадургон зулм ва жабрларни шоҳ, тиш, тумшук, тирноқлари ила қайта-турлар. Лекин инсон жаноби Ҳақ тарафидан берилмиш ақл ва идроки соясида ўзига келадургон зарар ва зулмлардан сакланур. Ер юзидағи ҳайвонларни асир қилуб, бўйнидан

бойлаб, ипларини учини қўлларига берган инсонларнинг аклидур.

Илм инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажотидур.

Илм ўрганмак, олим бўлмак учун мактабга кирмак, муаллимдан таълим олмак лозим, ақлсиз кишилар на мактабга кирар ва на муаллимни(нг) билур.

Расули ақрам набийий муҳтарам саллалоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Эй инсонлар! Ақлингизга тавозеъ килингиз. Сиз жаноби Ҳақ буюрган ва қайтарган нарсаларни ақлингиз или билурсиз», – демишлар.

Хукамолардан бири: «Агар ақлингни қўли нафсингни жиловини ушласа, сани ёмон йўлларга кирмоқдан сақлар. Ҳар нарса кўп бўлса, баҳоси арzon бўлур, ақл эса илм ва тажриба соясида канча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», – демиш.

*Ақлдек зебо сифатни кўрди Ҳақ, инсонга эб,
Оқил инсонлар билан берди жаҳон –
оламга зеб.*

*Ақл нури бирла тўлди дунёга илму ҳунар,
Ақлсиз инсон қачон билгусидир нафъу зарар.
Ақсизлар билмагайлар дин надур, дунё надур?
Бўлмаса ақли билурми фарз ила суннат надур?*

ДИЁНАТ

Диёнат Аллоҳ ҳузурина яқин қиласурган мукаддас эътиқоддурки, оламда мундан суюкли нарса йўқдур.

Дин ва эътиқоди саломат бўлмаган кишилар ҳақни ботилдан, фойдани заардан, оқни қорадан, яхшини ёмондан айира олмас, мундай кишилардан на ўзига ва на бошқа кишиларга ва на миллатга тариқча фойда йўқдур. Дин жаноби Ҳақ тарафидан бандалари учун курилмиш тўғри йўлдирки, банда дунё ва охиратда бу йўл ила соҳили саломатга чиқар. Дин уламолари диний китобларда Аллоҳ таолога ибодат қилишни йўл ва қоидаларини баён қилмишлар. Ибодат ики турли бўладур. Бири тан ибодати, икинчи руҳ ибодати. Тан ибодати таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж каби амаллардурки, буларнинг ҳар бирини ўз вақтида шариатга мувофиқ равишда миннат қилмасдан, риё қилмасдан дилни поклаб, ниятни холис қилиб, шавқу завқ ила адо қилмоқ лозимдур. Руҳ ибодати қалб ила адо қилинадурган ибодатдурки, эътиқодни маҳкам, дилни пок қилуб, Куръон, Хадис, фикҳ каби диний китоблар ўқилганда жон қулоги ила тинглаб асарланмақдур. Бир киши тан ибодатини қилуб, руҳ ибодатини қилмаса, ё руҳ ибодатини қилуб, тан ибодатини қилмаса ўз вазифасини адо қилмаган бўладур. Ақл дин

ила, дин амал ила, амал тақво ила камол то-пар. Дин инсонларнинг дилидан саховат, марҳамат, шафқат, улфат, мурувват эшиклирини очуб, саодату саломат бўстонига олиб борур. Расули акрам набийийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳни кўз олдингда қўриб тургандек ибодат қил, зероки, сан они кўрмасанг ҳам, албатта, ул сани кўрадур, нафсингни ўлган хисоб эт», – демишлар

Б а й т

*Пок қилгил дининг(н)и, имонингни,
Кул ҳува-р-раҳмон оманно биҳ.
Динингни ёғмасун ҳавас зинҳор,
Ва қино, раббано, азоба-н-нор.*

ИСЛОМИЯТ

Исломият бутун инсониятдур. Инсоният эса яхши хулқдан иборатдур. Исломиятни Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимизнинг ёлгуз ўzlари бутун дунё юзига яхши хулқлари соясида тарқатдилар. Сахобалар ҳам пайғамбаримизнинг орқалиридан эргашуб, маҳкам эътиқодлари, яхши ахлоқлари, пок қалблари, ўткур шиҷоатлари илиа ер юзини титратдилар. Кундан-кун исломиятнинг шавкат ва қуввати ортди. Оламга маданият, маърифат, мусовот, адолат уруғла-

ри Арабистон ярим отосидан ёйилди. Бунинг сабаби сахобалардаги метин эътиқод, бузулмас иттифоқ, соғ қалб, яхши амал, холис ният, туганмас файрат, гўзал ахлоқ эди. Ҳар нарсанинг офати ўлдиғи каби замонларнинг ўтуви ила исломиятнинг иттифоқина кўз тегди.

Мусулмонлар орасига тафриқа тушди. Ҳикмат эгалари, фунун соҳиблари исломиятдан қувланди. Илму ҳикмат хазиналари қулфланди. Жаҳолат, адоловат ҳукм сурди-да, бўйла ўлди:

*Афсус экинзорни селоб олибдур,
Деҳқонни фалокат босуб, уйқуда қолибдур.*

Мусулмонларнинг дилига иттифоқ ўрнига нифоқ, адолат ўрнига зулм, муҳаббат ўрнига адоловат, файрат ўрнига атолат, мурувват ўрнига ғазаб, саховат ўрнига булҳ, тавозеъ ўрнига кибр, садоқат ўрнига ифтиро, шафқат ўрнига ҳасад, ҳилм ўрнига ҳамоқат, ҳурмат ўрнига хусумат, қаноат ўрнига тамаъ, сабр ўрнига ғуур, иқтисод ўрнига исроф, афв ўрнига даҳшат, саъй ўрнига сафоҳат, файрат ўрнига хурофот ерлашди. Мана, шул ёмон хулқлари сабабидин асли саодатдан бўён исломият кейин қараб кетди. ҳарид миллатнинг чин хулафоси, уламоси, ҳукамоси таҳтиндан, мансабиндан, мазҳабиндан сурулди. Одиллар ерина золимлар, олимлар ерина абу

жаҳллар, булбуллар ерина қаргалар, қумрилар ерина бойқушлар, билмам ва ҳокимлар ерина кимлар ўтурди. Шул сабаблара мабни исломият дунёси инқироз саҳросина юзланди. Ислом ҳукуматлари-да бирин-бирин кўздин ниҳон ўлди.

*Етса навбат ўлтурад бойқуш Сулаймон
томига,
Ўрмагучлар ин кўяр Афросиёб айвонига.*

НАЗОФАТ

Назофат деб аъзоларимизни, кийимларимизни, асбобларимизни пок ва тоза тутмоқни айтилур.

Поклик зеҳну идрокингни кенг ва ўткур килур. Халқ орасида эътибору шухратга сабаб бўлур. Поклик ила ҳар хил касаллардан қутулуб, жонимизнинг қадрини билган бўлурмиз. Пок бўлмак саломатимиз, саодатимиз учун энг керакли нарсадур. Пок бўлмаган киши Аллоҳ ҳам халқ қошида севимсиздур. Йиртиқ, эски кийимлар киймак айб эмас, янги кийимларни кир қилуб ёғини чиқаруб юрмак зўр айб ва гуноҳдур. Чунки бу иш шариатга терс, тарбияти баданга зид, ажнабийлар ойга етмай, қирқуб тамом бўладур. Бу исроф, мол қадрини билмаслиқдур. Ифлослик балосидан поклик давоси ила кутулмоқ керак. Балиқнинг ҳаёти

сув ила ўлдиги каби, инсоннинг саломатлиги ҳаво иладур. Агар тан пок бўлуб ювилиб турмаса, қулоғ кир бўлса, эшитмагани каби бадан ҳам ўзига керак бўлган ҳавони ичига ололмас, ичидаги рутубут ҳам кирдан ўтуб чиқуб кетолмас, чунки бадан элак каби кўзлиқдур. Агар кўзи кир олса, ун туруб сув ҳам ўтмас, шунинг учун тамиз бўлмаган кишилар кўрқинч касалларга тезгина гирифтор бўлурлар. Шодлиқлари ғамда, олтундан қадрии умрлари касалхоналарда ўтар. Мана шуларни риоя қилуб, шариатимиз бизга покликни фарз қилмишдур. Поклик мусулмонлиғнинг илдизидур. Шунинг учун тани, кийими, жойнамози пок бўлмаган кишининг ибодати ҳам дуруст бўлмайдур. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайхи васаллам афандимиз: «Ислом дини пок диндур. Бас, пок бўлингиз, пок бўлмаган киши жаннатка кирмас», – демишлар.

*Халқи олам суйгусидур тозалик ва покни,
Поклик орттургусидур фаҳм ила идрокни.
Ҳар кишини кўксида поклик нишони бўлмаса,
Тозалик майдонидан қувгайлар ул бебокни.*

САЙ ВА ҲАЙРАТ

Саъй ва ғайрат деб устига юкланган ибодат ва хизматларни ҳаракат бирла адо қилмакни айтилур.

Шариат ҳам ақл юзасидан ялқовлик қи-
луб, ишсиз, бекор юрмак дуруст эмасдур.
Зероки Құръони карим бизларни саъй қил-
моқга амр этмишдур. Дангасалик ҳар вақт
инсонни хор, тамаъ балосига гирифтор қи-
лур. Бир ишга машғул бўлган кишилар вақт-
ни ўтганини билмас, ялқов кишилар учун
бир соат вақт ўткармак қиёматдан қийин-
дур. ўайрат вужудимизга қувват, масъуд ва
бахтиёр бўлишимизга сабабдур. Шунинг
учун ҳар биримиз саъй қилуб, ўз кучимиз
ила майшатимизга керак бўлган нарсалар-
ни топуб, бошқаларга муҳтож бўлмай роҳат-
роҳат яшамоқ лозимдур. Сиҳатимиз, саода-
тимиз, сарватимиз, қаноатимиз, сабримиз,
фазилатимиз, алҳосил, бутун ҳаётимиз ҳа-
ракатимизга боғлидур. Ҳаракатсиз кишилар
ҳар нарсадан маҳрум. Доим бошқаларнинг
ёрдамига муҳтож бўлуб хорлиқда қолурлар.
Киши ёш вақтида илму маърифат, хунару
санъатга бўйин қўймаса, тараддуд қилмаса,
албатта, қора ишчи бўлуб қолур. Шариат-
га терс, қонунга зид бўлмаган хизматларни
қилмак айб эмасдур. Агар бунга ҳам бўйин
қўймай, бу кўмурчилик, бу темирчилик, ман-
га муносиб иш эмас деб, дангасалик қилуб,
ишсиз юрса, зўр айб, ғайратсизликдур. «хай-
ратликдан имон қутилмас» деган масал бор.
Бунга қараганда дунё ва охиратимиз учун
ғайратни қўлдан бермаслик лозимдур. ўай-

рат имона, салобати виждана далолат этар.
Ҳазрати Умар эшик олдида бекор ўтирган
бир кишини кўруб: «хайратсиз кишилардан
Худо безор, исломият ғайрат ила ривож то-
пди, сендеқ ялқов кишилардан исломият ҳа-
зар қилур», – демишлар.

*Ҳақ буюрди: «Лайса лил-инсони илло мо саъо»,
Ҳайрат ила ўтди оламдан*

*Мұхаммад Мұстафо.
Биз-да умматтимиз, қилайлик саъи ила
хайру сахо,
Қиласалар шояд шафоат соҳиби рўзи жазо.*

РИЁЗАТ

Риёзат деб савоб ишларни қилуб, гуноҳ
ишлардан сақланмоқни айтилур. Риёзат
адабнинг кони, рухнинг дармонидур. Ин-
сонларни тўғри йўлга солуб, эгри йўлдан
қайтаргувчи риёзатдур. Шул сабабли риёзат
қилғувчилар оқил ва фозил бўлур. Аллоҳ
ҳам ҳалқ қошида мақбул ва мўътабардур.
Ялқовлик, кўп ухламак, ёмон одамлар ила
юрмак, вақтни бекор ўткармак, айшу ишрат
қилмак, кўп ошамак, фойдасиз сўзлар сўз-
ламак, самоварларда, кўчаларда азиз умрни
бўш ўткармак каби ишларнинг ҳаммаси ри-
ёзатга зид, умрнинг эгови, Худонинг ғазаби-
дур. Аллоҳнинг буйруги, Расулуллоҳнинг
суннатлари, шариат қил деган ишларни(нг)

бирин-бирин ўз вақтида қилмак ибодат ҳам риёзатдур.

Риёзатни риоя қилган кишилар ҳеч вақт шариат йўлидан айрилмас, Аллоҳ буйруғидан четга чиқмас ва бу йўл ила охират азобидан қутулур, роҳат ва раҳмат саройига кирап, риёзатни риоя қилмаган кишилар Аллоҳ таолонинг ризосини тополмас, хор-зор бўлуб, охиратда аламлик азобига гирифтор бўлур.

Афлотун ҳаким: «Мен риёзатдаги лазатни ҳеч нарсада кўрмадим, зероки, вужудимнинг саломати, руҳимнинг саодатини риёзатда топдим. Шунинг учун риёзат айни саодатдур деярам, чунки фикрнинг, тилнинг ислохи баданинг риёзатига боғлидур», – демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Тан риёзатидан кўпроқ руҳ риёзати лозимдур. Мард киши ўзини риёзат ва адаб ила кўрсатсун, инсон ила ҳайвон орасидаги фарқ ёлғуз майшатда эмас, яхши ахлоқ касб қилмоқдадур», – демиш.

*Риёзат мевасидур мисли бодом,
Юзи қаттиғ ичиidor ишта инъом.
Кишин мақсудуни элтар риёзат,*

*Риёзатсиз иш ўлгай бесаранжом.
Агар сабру риёзат чексанг, эй жон,
Пишуб олдинга тушигай меваи хом.*

ШИЖОАТ

Шижаат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилур. Шажиъ киши ҳеч нарсадан кўркмайдурган ботир ва юракли бўлур. Саъй ва ғайратнинг зидди дангаса ва ялқовлик ўлдиги каби шижаатнинг зидди кўрқоқликдур. Кўрқоқ савдогар фойда қилмас. Кўрқоқ киши ўзини(нг) соясидан ҳуркар, ҳеч бир иш қилишга юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва кўрқоқлик орқасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилурлар. Шунинг учун ҳар ишда шижаатни қўлдан бермаслик лозимдур. Шижаат инсониятнинг соф ойинаси, иффат, ғайрат, истиқомат каби яхши хуликларнинг нуронийисидур. Шижаатнинг хақигати қалбнинг матонатиндан, руҳнинг саломатиндан иборатдир. Ҳозирги замонда ботирлик – бойлиқда, қайси давлат ва миллатнинг давлати бўлса, шул устун бўлмададур. Чунки ҳукумат учун халқ, халқ учун хунар, хунар учун илм, илм учун оқча лозимдур.

Сарватли миллатлар миллиятларини йўқотмас, роҳат ва саодатда яшар. Бу кунда мадданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айланурдилар ва бу сояда бир-бirlарига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳргар ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишкон Ёврупо, Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмакдадур.

*Бу замонда фил ила жанг айламак эрлик эмас,
Эр ўшалдурким тутар илму ҳунарнинг ёгасин.
Бешлаб, ўнлаб сўм топшиса, илм ила агёrlар,
Биз бўлиб ҳаммол, олодурмиз тийинлаб*

чоқасин.

*Боишқалар санъат, тижкорат-ла тараққий
айласа,
Бизни эл тортар аёғдин ўлган отнинг
тоқасин.*

ҚАНОАТ

Қаноат деб жаноби Ҳақ тарафидан иҳсон бўлган аҳволга етишдуғимиз неъмату молга шукр, бошимизга келган фақр, мусибат, фалокатларга чидаб, сабр қилмоқни айтилур. Қаноат ҳасад, тамаъ, хирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг ғиноси-дур.

Қаноат бир хазинадурки, нақдинаси кундан-кун ортар. Бу хазинага эга бўлган кишилар умрларини(нг) шавқу роҳатда кечиурлар. Бунинг ила баробар қаноатсизлиқдан пайдо бўладурган ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишатина ҳасад қилмас, қаноатдан айрилмас. Умрини роҳатда ўткарур. Инсон ҳар бир ишга кучи етгунча чолишмоқ, жаноби Ҳақ тақдирдаги нарсасидан нимани берса, шунга қаноат қилмоқи лозимдур.

— ♫ 28 ♫ —

Зероки, инсон ўз мишигини, номусини сақламак учун фидойи жон даражасига боргунча саъй қилмоқфа буюрилмишдур, лекин бу саъйнинг машруи ҳар бир ишда қаноатни қўлдан бермасликдир. Оламда қаноат каби дилни поклайдурган нарса йўқдур. Жаноби Ҳақнинг амрига итоат қандай саодат эса, тақдирига қаноат зиёда баҳтиёрликдур. Ҳазрати Али афандимиз: «Дунёда саъй-жадал или мишият ўткарган қаноат эгаси ҳеч кимга муҳтож бўлмаган зўр бойлар каби роҳатда, саодатда яшар», – демишлар.

Афлотун ҳаким: «Инсоннинг саодати қаноатини қўлда тутмакда, сарват ва мишият тўгрисида жаноби Ҳақнинг тақдирига рози бўлмакдадур», – демишлар.

ИЛМ

Илм деб ўқимак, ёзмакни яхши билмак, ҳар бир керакли нарсаларни ўрганмакни айтилур. Илм – дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидур. Илм инсон учун гоят олий ва мукаддас бир фазилатдур. Зероки, илм бизга ўз аҳволимизни, харакотимизни ойина каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан айуруб бе-рур, тўғри йўлга раҳнамолик қилуб, дунё ва охиратда масъуд бўлишимизга сабаб бўлур.

— ♫ 29 ♫ —

Илмсиз инсон мевасиз дараҳт қабидур. Чунки илмсиз кишилар ота-онасига, қариндош-уруғига, ёр-дүстига, дин ва миллатига фойда еткурмак бир тарафда турсун, ўз устига лозим бўлган ибодат ва тоатни ҳам лойиғича қилолмас. Илмнинг фойдаси у қадар кўпдурки, таъриф қилғон бирла адо қилмак мумкин эмасдур. Бизларни жаҳолат қаронгулигидан кутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуғ ишлардан қайтарур, яхши хулк ва адаб соҳиби қилур, Аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни ортдирур, жаноби Ҳакнинг азамату қудратини билдирур. Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, машшатимиз, химматимиз, гайратимиз, дунё ва охиратимиз илма боғлидур. Пайғамбаримиз: «Илмга амал қилгучилардан бўлманигиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлманигиз», – демишлар.

*Илм бир дарё ичи тўлмиши дуру гавҳар билон,
Қиймату қадрин қачон билғон они жоҳил
йилон.*

Олим кишилар ҳар ерда азиз ва хурматлидур. Шариатимизда қайси илмга муҳтоҷ бўлсак, шуни билмак бизга фарздор. Шунинг учун ўқимак, билмак замонларини қўлдан бермай, вужудимизнинг душмани бўлган жаҳолатдан кутулмакга жонимиз борича саъӣ қилмагимиз лозимдур.

— ♫ 30 ♫ —

АҚСОМИ ИЛМ

Илм диний ва фанний қисмлар ила икига бўлинур.

Диний киши бўлмак учун улуми диния ўқумак ила баробар ҳисоб, ҳандаса, тарих, ҳикмат, кимё, тиб, зироат илмлари каби фанний илмларни ҳам билмақ, чин олим бўлмак лозимдур. Чунки бу илмларнинг икиси ҳам дунё ва охиратимиз, ҳаёт ва саодатимиз учун энг керакли нарсалардур.

Ўткан замондаги ислом уламолари ҳар бир илмга тиши-тироқлари ила ёпишдилар, ўқидилар, ўқитдилар, улум ва фунун соясида исломият тараққий қилди, маданият тарқатди, китобхонлар, кироатхоналар, етимхоналар, камбаҶалхоналар, касалхоналар очилди. Ҳозирги мусулмонлар таассуб ва жаҳолатлари ила мақтандувлари каби аввалги замон мусулмонлари илм ва маърифат, китоб ва асарлари ила мақтанурлар эди. Алҳосил, ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси ёшларининг илм ва маърифатига, хунар ва санъатига боғлидур. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз:

«Илм ўқимак ҳар бир мўъмин эр ва хотунга фарздор», – демишлар. Ажабо, куръонимиз, пайғамбаримиз ўқингиз, деб амр қилғон ҳолда, бизлар на учун ҳаракат қилмаймиз, қимирамаймиз, бошқа миллатлар-

— ♫ 31 ♫ —

нинг ўғиллари, қызлари кеча демай, кундуз демай, ёз демай, қиши демай илм йўлида жонларини фидо қилуб, қувушуб, югурушуб кўзларимизни қамаштируб турган бир замонда бизлар ҳамон уйқудан, ғафлатдан, жаҳолатдан бошимизни кўтартмаймиз, ибрат олмаймиз. Пайгамбаримиз: «Олим бўл, илм талаб қилувчи бўл ёки илмни эшитувчи бўл, ҳеч бўлмаса, шуларга муҳаббат қилувчи бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок бўлурсан», – демадиларму?

*Топар илм ила одам ўғли камол,
Етурмас камола жамол ила мол.
Керак ўртсанур илм учун шамъдек,
Танумоқ худони илмсиз маҳол.*

*Талабгор ўлур илма оқил киши,
Сотар илм бозори моли ҳалол.
Талаб айламак фарзур бизга илм,
Бу амр узрадур эр-хотун, ёши, чол.*

САБР

Сабр деб бошимизга келган бало ва қазоларга чидамли бўлмакни айтилур. Хар бир ишда сабр ва совуққонлик ила ҳаракат қилмак лозимдур. Чунки бошимизга келадурғон бало ва қазо, заҳмат ва машаққатларнинг барчаси жаноби Ҳақнинг иродаси ила ўлдиги учун буларга сабрсизлик қилган киши-

лар ажр ва савобдан қуруқ қолурлар. Сабр инсонлар учун буюк бир фазилатдурки, жаноби Ҳақ собирларни суръяр. Куръони карим ичида кўп ерда сабрни(нг), собирларни(нг) мадҳ қилмишдур. Шариати исломияда жаноби Ҳақ тарафидан келган бало ва қазоға сабр қилмоқ фарзи айндор. Инсон ҳар бир ишни сабр ва матонат ила юрутса, мақсадига тинч ва роҳатда боруб етар. Ҳамиша саодатда яшар.

*Секин борган киши мақсадуга етгай,
Шошиб бесабрлар каж ўйла кетгай.
Агар сабринг бў(л)са нафсинга йўлдоши,
Сани тавфиқ раббонига элтгай.*

Нафсини сабр ила ром қилган киши ҳар ишда ошиқмай, оҳиста ҳаракат қилур. Нафсини ҳалокатдан, ғуурурдан сақлар. Сабр шундай бир кучли нарсадурки, шахватни иффатга, ғазабни шижаатга, шиддатни ҳилмга, катталикни тавозуъга, ёмонликни яхшиликга айланурмакга куввати етар.

Шул хусусда сўйланмиш бир ҳадиси шарифнинг маъноси «илм имонли кишиларнинг муҳиби, ҳилм ҳомийси, ақл далили, яхши амал сармояси, мулойимат волиди, афв аҳавони, сабр ҳокими виждонидур», – дейилмиш. Араблар «ас-сабру мифтоҳул фарах» – сабр шодлиғни(нг) калидидур», – дейюрлар.

*Сабр ила ҳар мушкил иши зойил бўлур,
Сабр эдан мақсудина нойил бўлур.
Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,
Нафс кўйина юруб сойил бўлур.
Сабр қилсанг, гўрадан ҳалво битар
Сабрсизлар ўз оёғидан йитар.*

ҲИЛМ

Ҳилм деб бўлар-бўлмас ишга аччиғлан-
майдурган, арслон юракли, юмшоқ табиатли
бўлмоқни айтилур.

Ўилм инсонларнинг табъидан хусумат,
адоват, фазаб, хиддат каби ёмон хулқларни
йўқ қиладурган ҳар кимча мақбул бир сифат-
дур. Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг
керакли нарсадур.

Нафснинг роҳати қалбнинг матонати,
фикрнинг саломати, вижданнинг ҳалова-
ти ҳалим табиат бўлмоқ ила ҳосил бўлур.
Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва
кудрат соҳиби бўлса ҳам ўзидан ожиз киши-
ларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри
саломат кишиларнинг қалби ҳалим, табъи
карим ўлур. Зероки, вужудимиздан пайдо
бўладирган афъол ва ҳаракотимизни манбаи
ҳавас ва орзудур. Бу ҳавас ва орзуга фақат
ҳилм ила ғолиб келурмиз ва бу васила ила
тўғри йўлга кируб, яхши хулқ соҳиби, дину
миллат ходимларидан бўлурмиз. Дунёда чин

инсон бўлмак учун ҳаваснинг қўлига нафс-
нинг жиловини бермайдурган, бўлар-бўлмас
нарсалардан аччиғланмайдурган, совуқкон-
ли, юмшоқ табиатли, мулойим сўзли, ҳалим
ва сабрли бўлмак лозимдур.

*Зотига, ҳилмияти мавсуф қиласа ҳар киши,
Ики оламда бўлур роҳат, ҳаловатда иши.*

Расули акрам набийийи муҳтарам афандимиз: «Ал-ҳилму саййидул ахлоқ – Ҳилм
хулқларнинг саййидидур», – демишлар.

Суқрот ҳаким: «Шиддат ила муомала
қилган кишиларга ман викор ва ҳалимлик
иля муқобила қилурман, чунки ҳилм шиддатни
ва хусуматни паст қилур. Лекин киши-
ни ожиз ва хорлик даражасига тушурдурган
ҳалимликдан ман безор», – демиш.

Бу сўзга қараганда саховатнинг ифрати
исроф ўлдиғи каби ўринсиз ерда ҳилм истеъ-
мол қилмак инсоннинг викор ва эътиборини
поймол қилур. Шунинг учун ҳилмият худу-
дидан – чегарасидан чиқмай, фазаб, хиддат
каби ерларда ҳилм истеъмол қилуб, нафс-
нинг ҳароратини паст қилмалидур. Лекин
тепса тебранмайдургон, турса тинг этмай-
тургон бўлуб, ғайрат, шижаот ўрунларига
ҳам мулойимлик ишлатув ҳалимлик худуди-
дан ошуб, бўшлик, анқовлик дунёсига чиқ-
мақдур. Бундай ҳалимликдан қочмак, ҳазар
қилмак керак.

*Ҳалимликни қиласанг агар ихтиёр,
Бўлур ҳалқи олам санга дўсту ёр.
Бўлур мевалик шохни боши наст,
Ҳалим ўлгуси оқили ҳушёр.*

ИНТИЗОМ

Интизом деб қиладурган ибодатларимизни, ишларимизни ҳар бирини ўз вақтида тартиби или қилмакни айтилур. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшолмас эдилар. Жаноби Ҳақ еру осмонларни, ой ва юлдузларни, инсон ва хайвонларни, қурт ва қушларни шундай бир низом или тартиб бериб яратмушдурки, ақл билмақдан, қалам ёзмақдан, тил сўзламақдан ожиздур. Дунёга келган пайғамбарларнинг ҳар бирлари дин ва шариатларини тартиб ва низом или юрутмишлар. Хусусан, ислом дини мукаммал равишда тартиб ва низомни риоя қилмишдур. Ва бу сояда озгина замонда ислом ургулари бутун дунё юзига ёйилмишдур. Ислом давлатларининг барпоси низом ва интизом или ўлдиғи каби барбод ва инқирози ҳам тартиб ва низомсизлик или бўлмишдур. «Хайр, ўтган ишга салавот». Алҳосил, ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси ишларини вақтида низомдан чиқармай тартиби или юритмакга боғлидур. Шогирдлар мактаб ва мадрасалардаги замонга мувофиқ ра-

вишда қурилмиш низом ва тартибларни риоя қилмаклари лозимдир. Чунки тартиб ва низомни риоя қилмаган кишиларнинг ишлари ҳамма вақт нотамом, ўзлари паришон бўлурлар. Аммо ишларини тартиб узра юритган кишиларнинг ишлари ерида, ўзлари тинч ва роҳатда умр ўткарурлар. Ҳозирги замонда бизнинг Туркистон бойларининг ишлари тўхтаб, синувларининг биринчи сабаби ишларини ахлоқсиз, билимсиз, мусриф, ялқов кишиларга топширувлари или баробар ўзларининг замонга мувофиқ тартиб ва низомдан хабарсизликларининг емушидур. Пайғамбаримиз: «Касбларнинг ортуғроғи хиёнатсиз, ёлғонсиз қилғон савдо ва тижорат или банданинг ўз қўли бирлан ишлаган ишидур», – демишлар.

*Давлатни кони манбаи, тартиб-интизом,
Сарватни пойдори эрур иқтисоди том.
Муҳтожлиг юзини кўрад деб гумон қилманг,
Тартиби бирла юрса, кишининг иши мудом.*

МИҚЁСИ НАФС

Миқёси нафс деб қиладурган амалларимизни, ишларимизни шариат, инсоният қонунига мувофиқ ўлуб-ўлмадигини вижданимиз или ўлчаб кўрмакни айтилур. Нафс ўлчови ҳақиқий бир ўлчовдурки, инсоннинг ўз нафсига лойиф кўрмаган муомалани бо-

шқалар ҳақида ижро этмоқға қўймас, фикр әгалари, инсоф сохиблари ҳар вақт нафс ўлчовидан ташқари ҳаракат қилмас.

Агарда бир сабаб ила шариат ҳукмидан, инсоният қонунидан чет кетса, бу қабоҳатини нафс ўлчови ила билуб, икинчи мартаба қилмасга қасд ва ният қилуб, шариат низомидан, инсоният чизигидан чиқмасликга саъй ва гайрат қилур.

Алҳосил, нафс ўлчови таърифдан ташқари инсонлар учун энг фойдали, ҳар кимча мақбул буюк бир фазилатдур.

Буюк Искандар: «Дунёда энг ҳақиқий, тўғри ўлчови нафс ўлчовидурки, бу мезонда зарра нуқсон йўқдур», – демиши.

Ибн Сино ҳаким: «Инсоннинг фазлу камолининг ўлчови нафснинг ўлчови ила ўлчанур», – демиши.

*Дунёда ҳар нарсанинг маҳсус ўлчови бўлар,
Банда афъолини виждони ила тортиб кўрар.
Бир ишига вазнда келса оғир ўз нафсига,
Ул ишинг қандоғ бўлакларга раво, лойиг кўрар.*

ВИЖДОН

Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт, яъни сезув-туймақдан иборат маънавий қувватни айтилур. Биз ҳар вақт афъол ва ҳаракотимизни яхши ва ёмонлигини, фойда ва заарлигини онжақ

виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчиликларини ўлчаб билмак ила баробар бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракотини сезур. Агар ишлаган иши шариат, ақл ва ҳикматга мувоғик бўлса, муҳаббат қилур. Қабоҳат ва ёмон ишларни қилса нафрат қилур. Биз жаноби Ҳақнинг амр ва наҳйини фикр ва руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз ила оюра билурмиз.

Виждон яхши хулқларнинг манбаи ўлдигиндан виждон сохиблари ҳар бир ишни бегараз, холис ният ила ишлар.

Шул сабабли ҳар ким назарида мақбул ва суюкли бўлур.

Аммо виждонсиз кишиларнинг ишларида, ният ва амалларида, дўст ва ошноликларида яширин бир ғаразлари ўлдигиндан ҳар вақт ҳасрат ва надомат чекуб, виждон азобига гирифтор бўлурлар.

*Ҳар бир инсоннинг ҳақиқий фоили виждонидур,
Меваси яхши амалдур, ҳосили виждонидур.*

Инсон диний вазифаларини, улуввиятини виждони соясида тақдир қила билур. Чунки, виждони саломат кишилар имон ва эътиқодларини камолгла еткурмак учун жаноби Ҳақнинг буйруқларини, дин ва миллатға фойдалик ишларни шоду хуррамлик ила ишлар.

Алҳосил, виждон ҳар кимнинг афъол ва ҳаракотини(нг) кўрсатадурган мусаффо бир ойинадурки, бу кўзугу чин назар қилган киши ўз айб ва камчиликларини тузатмак ҳаракатида бўлуб, бошқаларнинг айб ва кусурларини охтармоқға вакти бўлмас. Бизим исломиятда виждон ахлоқини ислоҳи учун саъӣ-ҳаракат қилмак лозим ўлдигиндан шул доирада ҳаракат қилғон кишилар ики жаҳонда азиз ва мукаррам бўлурлар. Арасту ҳаким: «Руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз фикримизга қувват бергувчи бир воситайи идрокия дейилур. Яъни ҳиссиётимизнинг руҳимизга таъсир эттириб Қувчи бир робитайи электриқийясидур», – демиши.

Ибн Сино ҳаким: «Виждон рух ва фикримизни туйғун қилмакга биринчи восита-дур», – демиши.

*Соф виждон каби ҳеч комила мезон ўлмаз,
Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмаз.
Шод-масрур ўлур инсоф ила виждонли киши,
Кимки виждонсиз эса, тўғри, чин инсон ўлмаз.*

ВАТАННИ СУЙМАК

Ватан. Ҳар бир кишининг туғулуб ўскан шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғулган, ўсган ерини жонидан ортуқ суръ. Ўатто бу ватан ҳисси-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон

ўз ватанидан – уюридан айирилса, ўз еридаги каби роҳат-роҳат яшамас, майшати талх бўлуб, ҳар вақт дилининг бир гўшасида ўз ватанининг муҳаббати туар.

Биз туркистонлилар ўз ватанимизни жонимиздан ортуқ сўйидимиз каби, араблар Арабистонларини, кумлик, иссиф чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совук қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда сурълар. Агар сўймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларин ташлаб ҳижрат қилурлар эди.

Боболаримиз: «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юрtingда чўпон бўл», – демишлар.

*Мен айблик эмас, эй ватаним, тоғларим,
Бевақт ташлаб кетдим аё, боғларим.
Ҳижрон қилодур мени жудолик,
Дўнди Қама рўзу шаб чоғларим.*

Ҳаммага маълумдурки, энг муқаддас диний еримиз ўлан Арабистонга боғларини, ҳовлиларини сотуб ҳижрат қилган ҳожирамизнинг аксари яна ўз ватанларига қайтуб келурлар. Бунинг сабаби, яъни буларни тортиб кетурган қувват ўз ватанларининг, тупроқларининг меҳру муҳаббатидур. Расули акрам набийий мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Хубб ул-ватани мин-ал-имони – Ватанни суймак имондан-дур», – демишлар.

*Ватан, ватан дея жоним танимдан
 ўлса равон,
Банга на гам, қолур авлодима ўю ватаним.
Губора дўнса гамим ўйқ вужуд зери ваҳм,
Чароки, ўз ватаним хокидур гўру кафаним.
Тугиб ўсан ерим ушбу ватан вужудим хок,
Ўлурса аслина рожеъ бўлурми ман гамнок.*

ҲАҚҚОНИЯТ

Ҳаққоният деб ишда тўғрилик, сўзда ростликни айтилур. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли иличиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг онаси ҳаққониятдур. Жаноби Ҳақнинг шу номи муборакини муқаддас билган киши ҳеч вақт ҳаққониятдан айрилмас, чунки ҳаққоният нури қайси дилда жилвагар ўлса, жаноби Ҳақнинг тавфиқи раббонийси шу дилда нашъу намо қилур. Ақл эгалари, виждон соҳиблари ҳар вақт кўрган, қилган ва билганларини, ҳақигатни ва тўғрисини сўзлар. Ишда тўғрилик – бироннинг нафси-га, молига хиёнат қилмов, сўзда тўғрилик ҳар вақт рост сўзламакликтур.

*Ростлиг Ҳақни ризосини топар,
Тўғри ийлда ийқ бўлурму ҳеч чопар?*

Бизим шариати исломияда агар бир кишининг ҳақига бўхтон қилинуб, қилмаган

иши қилди деб сўз сўйланса, билган киши ростини сўзлаб, шул кишини оқламак во-жибдур. Расули ақрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аннажоту фиссидқи – нажот ростликдадур», – демишлар. Ҳазрати мавлоно Румий: «Исломият айни ҳаққониятдур. Ҳақни қабул қилувчилар ҳуқуқи шаръияни сақламоқға буюрулмишдурлар. Чунки шариат ҳукмларининг энг асосий илдизи ҳаққониятдан иборатдур», – демишлар.

*Ҳақшунослик ўлмоқ шарофатдур жаҳонда
одама,
Ҳақни изҳор айламак бирла кўрк вер олама.
Ярашури инсона сидқу тўғрилик гар кўрса гириҳ,
Тўғрининг ёрдамчисидир Ҳақ таоло, гам ема.
Тўғриларнинг маскани фирдавс айвонидадур,
Эгрилар ики жаҳонда гам-алам конидадур.*

НАЗАРИ ИБРАТ

Назари ибрат деб ҳар бир нарсага син-чиклаб бокуб, шундан ўзига бир хисса ибрат олмоқни айтилур.

Хулқларнинг энг афзали, инсонлар учун энг кераклиси назари ибратдур. Инсон ибрат назари или бокуб дунё китобиндан ўз қадр-хиссасини билуб олмаки лозимдур. Матрифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак. Шунинг учун

ақл сохиблари, фатонат әгалари ўзларига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қараган нарсаларидан бир ҳисса олмай қўймаслар. Ҳозирги замондаги тараққий қилган миллатларнинг ҳунар ва санъатларининг барчаси илм ва назари ибрат соясида намоён ўлуб, оламни мунаvvар ва мусаххар қилмишлар. Бизим шариати исломияда ҳар нарсани эътиборга олуб, шундан ибрат ҳосил қилуб, ахлоқини тузатмак вожибдур. Ҳазрати Али розийаллоҳу анху: «Дунёда энг мунтазам дорул-улум назари ибратдур. Ибрат кўзларининг пардаси очилмаган кишилар дунё китобида ёзилган ҳақиғатни кўролмаслар. Коинот каби мукаммал бир сахнаи ибратдан фойдаланмаган киши ҳеч бир муаллими ҳикматдан баҳраманд бўлолмас», – демишлар.

Мавлоно Румий: «Жаноби Ҳақнинг осори қудратларини басират кўз ила, назари ибрат ила тамоша қилинса, кўп ҳикматлар кўрилур. Чунки ҳақиғат илмининг муаллими чашми ибратдур. Ҳақ чашми ибрат ила мушоҳада қилинур», – демишлар.

Бир кўр ҳазрати Луқмоннинг олдилари га келуб, «агар кўзимни очсангиз, мен сизга қул бўлурман», демиш. Ўаким кўрни маърифат сохиби эканини билуб «жоним, кўзингни пардасини очмоқ мумкин, лекин назари ибратни очмоқ қўлимдан келмайдур», – демишлар. Кўр: «Ё Луқмон! Сизнинг шухра-

tingiz фақат парда очмоқдан иборат бўлса, сизни ҳаким демай, табиб демак лозим экан», – деб ҳазрати Луқмоннинг ибрат кўзини очмишдур. Жаноби Ҳақ биз мусулмонларнинг хам кўзимиздан Кафлат пардасини кўтаруб, ибрат кўзларимизни(нг) очса эди.

*Оч кўзларингни, бас, бу қадар Кафлат,
эй кўзим!
Умринг Қанимат, оч назари ибрат,
эй кўзим!
Ибрат кўзингни очмасанг, атрофиннга боқуб,
Бир-бир кетар қўлингдан учуб давлат,
эй кўзим!*

*Мол ўлса барча ҳамдаму ёру биродаринг,
Қочгай уруқларинг тўйқ эса, сарват, эй кўзим!
Ўосил: замонда илм или давлатда эътибор,
Сармояи саодат ҳар миллат, эй кўзим.*

ИФФАТ

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузук ишлардан сакламоқни айтилур. Бизларни гуноҳ ва маъсиятдан сақлагувчи, ҳаром-ҳаришдан нафсимизни асрагувчи фақат иффатимиздур.

Ахлоқ сохиби, иффат эгаси қалбини, вижонини поклаб, тилини ёлғон, фийбат, бўхтон ва молояъни каби ёмон сўзлардан сақлар.

Чунки инсонга иффатидан қўпроқ тил иффати лозимдур.

Бошимизга келадурган кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортуқ сўйлаганимиздан келур.

*Ўйламай сўйлаган оғримай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар.*

Иффат эрлардан кўпроқ хотунлар учун олмосдан қиммат, инжудан қадрли зийнат ва фазилатдур.

Иффатли киши ҳар вақт назари ибрат ила ҳаракат қилур. Кеча ва кундуз фикри, зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайриҳоҳлиқдан иборат бўлур.

Сўзида, феълида содик бўлуб, виждонга терс, инсониятга келишмаган муомаладан ҳазар қилур. Ҳазрати Али розийаллоҳу анху: «Иффат хотунларнинг энг зийнатли либоси, эрларнинг сармояйи улуввиятидур», – демишлар.

Ҳазрати Луқмон: «Иффат номуснинг энг маҳкам суюнчиғидур. Нафснинг хужумига шул қувват ила муқобила қилинур», – демишлар.

Афлотун ҳаким: «Иффат хотундан кўпроқ эрларга ярашадурган бир сифатдур. Хотун иффати адаб ва номусини сақловдур. Эрларнинг иффати бутун инсоният адабларига шомилдур. Иффатсиз инсон ялангоч жасад кабидур», – демишлар.

*Зотингга зийнат ўлан иффатни дилда сақлагил,
Шаҳвату нафсинг сани бўлгусидур ақлингга қул.
Ҳар кииининг дунёда йиртилса иффат пардаси,
Нафси шайтондек ани бир кун солур бўйнига*

Кул.

ҲАЁ

Ҳаё деб ишда, сўзда адабни риоя қилмакни айтилур. Ҳаё дилни равshan қиладурган бир нурдурки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождур. Шариат буюрмаган, одамлар сўймаган ишларни ишламак – Фийбат, ҳажв, масхара, сафсата, сўкув каби одамларнинг нафсига, иффатига тегадурган адабсиз сўзларни сўзламак зўр ҳаёсизликдур. Иффатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдур.

Шунинг учун ҳар бир ҳаракатимизда, сўзимизда ҳаёни кўлдан бермаслик лозимдур. Ўаё пардаси ила ўралмиш инсонларнинг иффат пардаси йиртилмас. Ва бу чодир шундай муборакдурки, анча-мунча сахв-хатоларни беркитуб йўқ қилур.

Ибн Сино ҳаким: «Инсонда доим турадурган хусн ва латофат ҳаё ила иффатдур. Ўаёсиз юз жонсиз жасад кабидур», – демиш.

Расули акрам набийийи муҳтарам афандимиз: «Ал ҳаё мин ал-имони» – ҳаё имондандир; «Иза лам тастаҳ фаснаъ мошиъта»

– ҳаё қилмаз эсанг, истаган ишиңгни ишла», – демишлар. Мұхыйиддин: «Инсоннинг суратидаги қызиллик секин-секин кетар, ҳаё қызиллиги асло кетмас. Ёшлик ҳуснининг қызил ранги(нинг) ҳаё ила зийнат-латофаттаға әга бўлурлар», – демишлар.

Сукрот ҳаким: «Хотунларнинг энг гўзали ҳаё ва иффат пардасига ўралганлари дур», – демиш.

*Ҳаё, номус имона далилдур,
Ҳаёсиз доимо хору залилдур.
Уялма маърифат ҳосил қилувдан,
Маорифсиз кишилар мурда дилдур.*

ИДРОК ВА ЗАКО

Идрок ва зако деб очук фикрли, хуштабиат, зийрак бўлмакни айтилур. Идрок ва зако яхши хулқларнинг равзай ризвони, ибрат кўзларининг нури раҳмонийсидур.

Чунки идрокли кишилар ҳар бир мақсад(н)инг остида яширин ўлҚан замирларнинг маънолари на ердан бориб чиқишини билур. Илму маърифат соҳиби бўлмак учун саъй ва Файрат керак ўлдиги каби зеҳн ва идрокнинг ҳам саломат бўлмоқи шартдур. Шунинг учун ёшлиқдан бошлаб зеҳн ва идрокимизни қувватландурмак учун азиз умримизни ўйин-кулги, сафсата, молояни каби бехуда сўзлар ила ўткармай, ҳар хил

китоб, Қазита ва журнолларни ўқуб, фикримизни очмоқ, зеҳнимизни қувватландурмак лозимдур. Зеҳнисиз кишиларнинг ўлчовсиз сўзлари ўзларини уялтиргони каби эшитувчини ҳам зериктирур.

*Ҳар кишининг фикр, идрокин сўзи билдиргуси,
Пистаи бемагз, агар лаб очса, расво бўлгуси.*

Идрок соҳиби ўзини фозил ва улуғ билуб, ҳамжинсларига ҳақорат кўз ила бокуб: «Биласанми? Ман қандай бой ва обрўлик кишиман», деб мақтануб, ўзини катта қилуб кўрсатмас. Устига юкланган диний, миллий ва майший вазифаларни ҳар бирини ўз вақтида адо қилур. Мана, шундай кишилар ики дунёда обрўлик бўлуб, ўлганларидан сўнг «фалони хўб, яхши зот эди, Худо раҳмат қилсун, миллатга кўб хизмат қилди, халқҚа фойда еткурди», деб бошқалар тарафидан мақталурлар.

Хушёр ва зийрак кишилар куч ва қувватлари бор вақтида келадурган замонларни тушунуб, пул ва молларини ўринсиз ерларга, тўй ва маъракаларга ҳаддан ортуқча исроф қилмаслар, ўзларининг роҳати, бола-чақаларининг саодати учун керак бўладурган ер ва боғларини сотмаслар, замонага мувофиқ киши қилмак учун болаларини ўқутмак ва тарбия қилмак тўғрисида оқчаларини асло кизғонмаслар.

*Идрок ила ақлинг-ла аюр яхии ямонни,
Беҳудага сарф этма шу қимматли замонни.
Саъй эт, жадал эт, илму фунуна
ҳаракат қил,
Боқ, наиладилар ҳикмат ила ушибу жаҳонни.*

ХИФЗИ ЛИСОН

Хифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётини(нг) сақламагини айтилур. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадургон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур. Ҳайхот! Биз, туркистонлилар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун, кундан-кун унутмак ва йўқотмақдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмақдадурмиз. Дуруст, бизларга хукуматимиз бўлғон рус лисонини билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур. ЗиҚир ёги солуб, мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур.

Ёху! Бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқуб кетдук. «Яхши қўшнингдан олгунча, ёмон уйингни қидир», – демишлар. Боболаримизга етушҚон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз

уйимизни қидирсак ва ахтарсак, йўқолганларини ҳам топурмиз. «Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга тор эди», – деб Ёврупо қалпоҚини киуб, кулги бўлмак зўр айб ва уятдир. Пайғамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», – демишлар.

*Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним,
ТуҚдиҚим кундан айладинг улфат,
Ўлгунимча айилма, эй жсоним.
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адаб, муаллим шоним.
Миллатнинг руҳини кўтаргучисан,
Энг муқаддас қарамли сultonим.*

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдур. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадургон тарозусидир. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва кийматини сўзлаган сўзидан билурлар: «Қуруқ сўз қулоғҚа ёғмас», – демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадургон бўлмаса, асаларилари орасида КунКурлаб юрган қовоқари каби қуруқ КунКурламоқ факат бош оҚриҚидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадурган қаттиғ кул-

фатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун: «Кўп ўйла, оз сўйла», – демишлар.

Тилларнинг энг яхиси сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхиси билуб ва охирини ўйлаб сўйланган сўздур.

*Гўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин кииши ҳар кимга ёгар.
Сўзинг оз бўлсину маъноли бўлсун,
Эшикканлар қулоги дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жум турмак олтун,
Миси чиқҚай, сўзинг кўп бўлса, бир кун.
Кўпайган сўзни бўлҚай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.*

ИҚТИСОД

Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилур.

Мол қадрини билувчи кишилар ўринисиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди баҳиллик ўлдиги каби иқтисоднинг зидди исрофдур. Аллоҳ таоло исроф қилҚучиларни сўймас. Иқтисодни риоя қилган кишилар ҳамма вақт тинч ва роҳатда яшарлар, арилар қиши кунида емак учун бол йиганидек, бошларига кела-дурган қора кунларни ўйлаб, оқ пул йигурлар. «Тома-тома кўл бўлур», – демишлар. Ҳар нарса оздан кўпаюр.

*Кўпни озайтургучи хотун кииши,
Озни кўпайтурмак эрур эр иши.*

Ҳозирги замонда мақсадга етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, ҳалқа мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдур. Оламдаги ҳамма миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлари ила ўлчанадур. Ҳар ерда бой миллатлар оғир келуб, паллани босуб, хўжа ўлганидек фақирлари енгил келуб, қул ва асир бўлуб, осилиб қоладур. Мол топмакнинг энг баракатли йўллари: хунарчилик, экинчилик, чорвачилик, савдогарликдур. Буларнинг ҳар бирига ҳам бу замонамида билим лозимдур. Боболаримизнинг «Бўлса бўлар, бўлмаса Қовлаб кетар» замонлари ўтуб, ўрнига «Билган битар, билмаган йитар» замони келди. Америкалилар бир дона буғдой экуб, йигирма қадоқ буғдой олурлар, ёвруполилар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамизни кетуруб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар. Аммо биз осиёлилар, хусусан, туркистонлилар, думба сотуб, чандир чайнаймиз, қаймок беруб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлиймиз. Сўзнинг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила баробар иқтисод, инсоф, туганмас саъй, битмас Файрат лозимдур.

Расули акрам набиийий мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Сўнг

замонларда динни сақламак мол ила бўлур. Иқтисод узра ҳаракат(ли) кишилар факир бўлмас», – демишлар. Яна: «Ҳар нарса-да ўрта иқтисод йўлини тутмак лозимдур. Ифрат ва тафритдан ихтиroz қилмак керак, ҳатто дин амринда ҳам бир одам ортуқ сў-фийлик сотса, охиринда ўзи мағлуб бўлур», – демишлар.

*Ҳалқ ичинда мўътабар бир нарса йўқ
давлат каби,
Бўлмақай давлат жаҳонда қуввату
сихҳат каби.
Иқтисод, инсоф зийнатдур вужуди одама,
Яхии неъмат йўқ кишига саъӣ ила
Гайрат каби.*

ВИҚОР

Викор деб кибр ва Куурдан, манманлигдан ўз нафсини сақламакни айтилур. Викор шаръ ва ҳикмат юзасидан инсон учун энг ке-ракли яхши хулқларнинг биридур. Викорсиз одам эътиборсиз бойга, кибрли киши иллатлик фақирга ўхшайдур. Ҳар кимнинг қадр ва эътибори нафсининг викори ила ўлчанадур. Вуқур кишилар кибру Куурга асло яқин юрмаслар. Чунки Куур, манманлик, тақаб-бурлик кишини хор, ҳалқ орасида беэътибор қилур, ҳар қанча илм ва давлат соҳиби бўлса ҳам, бир пулча қадр ва қиймати бўлмас.

«Мани билурсанми? Мундай қилурман, ун-дай саховат қилурман», – деб ўзини(нг) ўзи мақтамоқлик, риёкорлик, зўр айб ва викор-сизликдур.

Викорлик киши ёмон хулқлардан пок, ишида адолатлик, сўзида тўғри, шафқат ва марҳаматли, ўз диндошларига хайриҳоҳ, миллат фойдасига тиришувчи, соф қалбли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Али: «Вуқур киши кибр ва Куурдан пок бўлур. Викор одамгарчиликнинг мадори, ифтихори, ин-сониятнинг ҳомийи эътиборидур. Лекин викорнинг ҳақиқий даражасига етмак учун илм ва маърифат лозимдур», – демишлар.

*Афсус бу замонда бизим эътибор йўқ,
Ёши қарида Гайрату номусу ор йўқ.
Фисқи фужур ила гирифтор барча жон,
Илми амалда бизда сабот, викор йўқ.
Ўтмоқда умр ҳойи ҳавас бирла барҳаво,
Миллат Қамини ўйлақувчи ҳушёр йўқ.*

ХАВФ ВА РАЖО

Хавф ва ражо деб қўрқмоқ ва умидвор бўймокни айтилур. Банда ҳар ишда жаноби Ҳақдан қўрқмоқ ила баробар умидини ҳам узмаслик лозимдур. Чунки жаноби Ҳақдан қўрққан инсон ҳеч нарсадан қўрқмас. Ҳар вақт жаноби Ҳақнинг лутф ва марҳаматига умид кўзларини тикуб турар. Хавф ва ражо

шундай бир яхши сифатдурки, бу хислатни ўзига ҳамроҳ қилган киши энг фозил, ҳеч нарсадан қўрқмайдурган шер табиатли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломни Намруд оташка ташлай деб турган замонда: «Ё Иброҳим! Сиз мени бу ҳароратли оташимдан қўрқмазсизми?» – демиш. Ҳазрати Иброҳим: «Эй, золим! Аллоҳ таолодан қўрқҚан киши Намруднинг оташидан қўрқарми?» – демишлар.

*Ҳеч кишидан қўрқмагай Тангрисидан
қўрқған киши,
Отиша ёндуурсалар, бўлгай умид бирла иши.*

Дунёда умиддан яхши нарса йўқдур. Ҳамма инсонлар умид орқасида яшарлар. Ноумид шайтондор, умидсиз кун кечирмак мумкин эмасдур. Бойлар мол умидида, шогирдлар илм умидида кеча-кундуз тиришурлар. Агар бойлик, олимлик умиди бўлмаса эди, кеча-кундуз жонларини фидо қилуб, кўзларини(нг) нурларини умид орқасида тўқмас эдилар.

*Умид гар ўлмасайди, ҳеч ҳаётта қиймат ўлмазди,
Низому интизому тарбият ҳам давлат ўлмазди.
Жаҳон айвони бўйла зинаторо бўлмагай эрди,
Хукумат, таҳту бахту саъй бирлан Гайрат
ўлмазди.*

ИТОАТ

Итоат деб бўйинсунмакни айтилур. Аллоҳ таолонинг амрига буйинсунуб, ибодат ва итоат қилмак фарзи айндор. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолонинг амрига муҳолиф бўлган ҳолда ҳеч кимнинг амрига итоат қилмак вожиб эмасдур», – демишлар. Ота-она, устод, муаллим каби ўзидан улуғ кишиларга бўйинсунуб итоат қилмак энг яхши сифатлардандур. Бу сифатга эга бўлмак учун ҳар вақт буларнинг фойдалиқ кенгаш ва насиҳатларини тинглаб, буйруқларини маҳкам тутмак лозимдур. Чунки онлар дунёга биздан илгари келганлар, биздан кўпроқ тажриба ҳосил қилганлар, ватан ва миллатнинг ҳолига ошно бўлганлар. Табиблар дардларга даво ҳозирлагандек, булар ҳам турмуш ва яшамакни офати бўлган факирлик, ялқовлик, нодонлик каби вужудимизни чуритадурган маразларга даво ҳозирлагандар. Шунинг учун бизга қилган холисона, беҚараз насиҳатлари ҳозирда оғир ва аччиқ кўринса ҳам охири роҳат ва totli бўлуб чиқар.

*Насиҳат бўлса холи гар гараздан,
Ач(ч)иғ дору каби сақлар мараздан.
Биза лозим эрур билмоқ, эшиштмоқ,
Зиёндан бошиқа бир шай йўқ гараздан.*

ХАҚШУНОСЛИК

Хақшунослик деб бир кишининг қилган яхшилигини унутмасликни айтилур. Бутун оламдаги инсонлар ҳақшунослик ва дўстлик орқасида яшарлар. Қарс ики қўлдан чиқар. Шариатда яхшилик қилған кишига яхшилик қилмак вожибдур. Ўукамолар ёмонлик қилған кишига ҳам яхшилик қилмак лозимдур, дерлар. Ўосил, яхшиликдан зарар кўрган, боши ёрилган киши йўқдур.

Яхшиликдан дўстлик, меҳрибонлик тутар, ики кўнгил орасида улфат ва мухаббат чўжуқлари югуришур, қувушурлар. Бу дўстликни жамол ва камоли ҳақшуносликдурки, бирордан кўрган яхшиликни унутмай, шунинг баробарига биз ҳам ўз вазифамизни адо қилмак лозим экан, ҳеч бўлмаса, тақдир қилмак ила биродарлик ва дўстлик ҳурматини адо қилмакимиз лозимдур. Чунки мўмин биродари мўминдур.

*Дилдан дил узра очиладур ики хил йўли,
Мехра меҳра йўли очилур, кина кин йўли.*

Маълумдурки, ҳар бир миллатни тараққий ва таолийси ўз миллатига жон, мол, қалам ила ишлаган кишиларнинг хизматларини тақдир қилуб, вазифалар, ҳайкаллар, қаламлар ила ёд қилуб, ўтуб кетган баҳодир, олим ва шоирларини(нг) руҳларини шод қилуб, ишловчи

кишиларнинг Ғайрат ва жасоратларини зиёда қилмакда экан. Афсус, бизлар тақдир қилмак бир тарафда турсун, таҳқир, масхара, ҳатто тафир қилмак ила қаршу олурмиз.

*Яхши ишидур ҳақни тақдир айламак
ҳар хизматга,
Ҳақшунос ўлмак ҳақиқий бир қувватдур
миллатга.
Ҳақшунос ўлмак-ла машҳур эрдилар
пайгамбарим,
Тўғри йўлни ташламак асло ёғишмас уммата.*

ХАЙРИХОҲЛИК

Хайриҳоҳлик деб, нима ила бўлса бўлсун, бир-биримизга фойда етурмакни айтилур. Хайриҳоҳлик бир-биримизга қаршу ишлатиладурган бир вазифайи инсониядурки, киши ўз нафсига лойиг қўрмаган бир ишни бошқа бир мусулмон қариндошига муносиб қўрмасдан эгри йўллардан, ёмон ишлардан куч етганича қайтармак ва ёрдам қилмак лозимдур. Жаноби Ҳақ инсонларни бирининг дигарининг ёрдамига муҳтож қиllib яратмишдур. Шунинг учун ер юзидағи инсонлар замонанинг қурган низом ва қонуни узра бири икинчисининг ёрдами ила умр ўткарур. Бир киши ҳар қанча бой ва эътиборли бўлса ҳам ҳеч вақт муҳтожлик балосидан кутулолмас.

*Ҳаммол(н)инг оғир бўлса юки, меҳнати ортур,
Ҳар кимки улуг бўлса, бўлур кулфати осон.*

Бой факирга, факир бойга, муаллим шогирдга, шогирд муаллимга, ота-она фарзандга, фарзанд ота-онага муҳтождур. Шунинг учун ҳар ким ўз устига юкланган вазифасини тўғрилик ва хайриҳоҳлик ила адо қилмак(и) лозимдур. Шариатда имонлик кишиларга дунё роҳати ва охират саодати учун кўлдан келганча миллий хизмат ва ёрдам қилмак вожибдор.

Расули акрам набийий муҳтарам саллалоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолога имон кетурдикдан сўнгра, амалларнинг афзали бандалар бир-бирига муҳабbat этмак(и)дур», – демишлар.

*Хайриҳоҳлик холисона бўлмаса бекордур,
Манфаат йўқ, айлаган назру ниёзингдан сани.
Бир қўнгилни шод қилмак неъмати эҳсон ила,
Яхшиидур ҳар дамда минг ракъат намозингдан
сани.*

МУНИСЛИК

Мунислик деб ҳар ким ўз тенги, маслак дошини топуб, улфат бўлмакни айтилур. Дунёнинг лаззати содик дўстлар ила сухбат қилмақдан иборатдур.

Илми ахлоқ юзасидан чин дўст ва ёри содик ила улфат қилмак лозимдур. Чунки

баъзи касалларнинг юқиши бўлганга ўхшаш нодон ва аҳмоқ кишиларнинг урфу одатлари ва ёмон хулқларининг таъсири, сирояти юқиши муқаррардур. Баъзи дўст суратида кўринмиш икиюзлама, мунофик, душманлар ҳам кўб бўлурлар. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишига синамасдан, билмасдан дўстлик қилмак, сир айтмак зўр ақлсизликдур. Чин дўст бўлган киши бошингга кулфат ва қайҚу келган вақтларда сан ила баробар қайҚурур. Хотирангдаги қайҚуни бўлушуб олур. Сирингни ноаҳил ва нодон кишиларга айтмас, айбингни орқангдан сўйламасдан юзингта айтур. Шодлик вақтингда сан ила баробар шодланур. ЁлҚон дўст сандан бир фойда умидида ёки ўз бошига келган зарарни қайтармак учун мунофиқона дўстлик қилур. Сирингни ноаҳил кишиларга сўзлаб, қадр ва эътиборингни поймол қилур. Бундай кишиларга дўст бўлмакдан дўстсиз яхшироқдур.

*Яхши дўст айби ёру дўстини,
Кўзгудек рўбарўсида сўзлар.
Ёмон ўртог тароҚча минг тил ила
Орқадан бирмалаб териб сўзлар.*

САДОҚАТ

Садоқат деб киши ўз вазифасини тўғрилик ила ишламакни айтилур. Содик киши дин ва миллатига ватан ва давлатига тўғри-

лик ила хизмат қилуб, обрў ва мукофотлар олур. Садоқат гулшани, саломат бўстони нажотдур. Садафдан инжу, илондан заҳар ҳосил бўлду^{Ки} каби ростлиқдан фойда, хиёнатдан зарар ҳосил бўлур.

Жаноби Ҳақ содикларни суяр. ЁлҚончиларни сўймаз. Тўғриликдан йўқолган киши йўқ, хиёнатдан йўқолганлар чўқдур. Ростлик ила хиёнат икиси жамъ келмас.

Агар бир кишининг дилига тўғрилик тухми экилса, ҳар қанча оч ва сувсиз бўлса ҳам тўғрилик ўсар. Хиёнат кўкармас. Ахлоқ юзасидан тўғри фақир ёлҚончи бойдан эътиборлидур. Чунки содик киши аҳди^{Қа} вафо қилур. ЁлҚончи эса ваъдасида турмай, ўзини хижолат, бошқаларни овора қилур.

Садоқат бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссасини олмак ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур.

Ҳазрати имом Ҳусайнга ҳазрати Али: «Сўзингда тўғри бўл, ёлҚончилар каби мунофиқ ўлинмассан», – деб насиҳат қилмишлар. Расули акрам набийий мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Тўғриликни ихтиёр қилингиз, агарчи ҳалокат каби кўринса ҳам, нажот тўғриликдадур. Ҳар қанча нажот каби кўринса ҳам, ёлҚондан сақланингиз, зероки оқибати ҳалокатдур», – демишлар.

*Сидқу сафойи ростлиҚ ўлса қаробатинг,
Шулдор жаҳонда роҳат, файз, саодатинг.
Оламда тўғриликча йўқ одамни(нг) зийнати,
Қалбинг алифдек ўлдими, айни шарофатинг.*

АДОЛАТ

Адолат деб бошқаларнинг мол ва номунини риоя қилмакни айтилур.

Адолат яхши хулқларнинг фоили, зулмнинг муқобилидур. Адолат ва марҳаматли кишилар ўзига лойиғ кўрмаган бир ишни ўзгаларга раво кўрмас. Киши адолат ва инсоният вазифасини ёлҚуз ўзи бузу^Қ ишлардан сақланмак ила адо қилолмас. Балки ўзи ила баробар жинсдошларини хато ва фаноликларини тузатмак ва яхши йўлга саъй қилмак ила адо қила билур. Адолатни риоя қилган кишилар ҳеч бир кишига жабру зулмни хоҳламас ва жонлик нарсаларга бекорга озор бермас. Ақл ва шариатга мувофиқ равища харакат қилур. Жабру зулм ила бошқаларнинг дилини озор қилган кишиларнинг ёғалари жазо қўлидан қутула олмас. Зоро, жаноби Ҳақнинг адолати золимларнинг жазо ва сазосини бермақдадур. Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ ризосини истар эсангиз, болаларнинг ҳаққинда ҳам адолат қилингиз!» Яна: «Мазлум кишининг дуосиндан, кофир ҳам

бўлса, сақланингиз! Чунки мазлумнинг дуоси доимо мақбулдур», – демишлар. Ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси, давлат ва хукуматларнинг узун яшамоҚи адолатга боҚидур. Адолатдан айрилган подшоҳларнинг давлатлари йўқ бўлуб, тарих сахифаларида фақат исмлари қолганлиги ҳаммага билгулидур.

*Адл ўлса подшоҳнинг, оёғ остида палос,
Бошингда бўлгесидур онинг тожи барқарор,
ўолиб бўлурга чиқса, агар енгидан қўли,
БўлҚай насиб гарданиҚа ҳийладан тумор.*

МУҲАББАТ

Муҳаббат деб бир нарсани сўймакни айтилур. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясида яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасида ишларлар. Муҳаббатсиз киши ҳеч бир ишни ишламакҚа Файрат ва жасорат қиломас. Дунё неъматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни сўймаса, иштаҳа ила ўқимаса, мақсудига етолмас. Ер юзидағи инсонларни уришма-тaloшмаларга қовушдирган, сийналарини душман ўқига нишона қилдурган нарса дин ва миллатларнинг, ватан ва давлатларнинг муҳаббатидур. Кишининг кеча ва кундуз тиндумрасдан кул каби меҳнат ва машақкатларга қўкрак беруб ишлатадурган нарса ватан ва бола-чақалар-

нинг меҳру муҳаббати эмасми? Қуш яхши кўрган донасига қизикуб, тузоқҚа илинуб қолгани каби инсон суюкли нарсасига бойлануб, асир бўлуб қолмоҚи табиийдур.

Расули ақрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «Ўз нафсинг учун қайси нарсани суръ эсанг, шул нарсани бошқа кишига ҳам суй», яна «Ота муҳаббатини сакла! Агар сан отаҚа бўлҚан муҳаббатни узсанг, Аллоҳ таоло сани ҳар тури файзлардан маҳрум қилур», – демишлар.

*Муҳаббатлик баҳорнинг куз ҳусули ҳеч оз ўлмаз,
Муҳаббатсиз кишининг кўнгли қишидур асли
ёз ўлмаз.*

*Суюб илму фунун таҳсил эдан учгай ҳаволарга,
Қаю баҳти қаро жоҳил қолур, дасти
дароз ўлмаз.*

ОЛИҲИММАТ

Олиҳиммат деб дин ва миллатга фойдалик ишларни мол ва жон ила ишламакни айтилур.

Ҳиммат шундай бир олижаноб фазилатдурки, инсониятнинг кони, яхши хулқларнинг посбони демак жоиздур. Ҳиммат соҳиблари карим сифатлик, раҳим табиатлик бўлур. Ўз жинсининг авлодидан ҳар вақт ёрдамини аямас. Хайру саховатлик ишлардан ўзини тортмас. Пул ва молини бу йўлда

сарф этмақдан қизғанмас. Олиҳиммат киши сояси латиф, меваси лазиз дараҳт қабидурки, бу сояға яқин бўлган кишилар ҳар вақт фойдаланурлар.

Ҳимматлик инсон лутфу марҳамати ила дунё юзида жилвагар ўлур. Оламни равшан қилгувчи гунашнинг қувват ва файзига зарар етмагани каби ҳиммат арбобининг ҳам, сарф ва харожот ила, шаън ва молина заррача халал етмас. Инсоннинг моҳияти виждонидан билунур. Виждон эса фақат олиҳиммат кишилардан топилур. Алҳосил, ҳиммат инсоннинг камолоти, тараққий ва маданиятнинг олатидур. Ҳар иш ҳиммат соясида юзага чиқар. Олиҳиммат ва холис ният ила иш ишлаган кишилар тавфиқи раббонийга рағиқ, раҳмати раббонийга шағиъ бўлурлар. Расули ақрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Улуввил ҳиммати минал имони», – демишлар. Нўширавон: «Инсон олиҳиммат вазифаси ила муқаллафдур, олижаноб ўлан бир ҳаким кўрган беморни давоий ҳиммат ила дармонлаюр. Жаҳоннинг касби умронийси олиҳимматлар соясидадур», – демишлар.

*Ибрат кўзингизни очингиз, «Ё, улул-абсор».
Ҳиммат-ла тикилмиши шу гўзал масжиди
дилдор,
Журъат-ла музайян ўлур олам, яшар инсон.
Ҳимматли қўлинг суйгуси ҳар ерда харидор.*

АФУ

Афу деб кечурмакни айтилур. Бир киши қилган камчиликларини бўйнига олуб, ўқунуб, кечурмакни сўраса, афу қилмак лозимдур. Чунки афу яхши хулқларнинг афзали, инсониятнинг акмалидур. Жаноби Ҳақ Қуръони каримда афуни мақтаб, мадҳ қилмишдур. Олижаноб кишилар узрни қабул қилур. Бир киши кусур ва қабоҳатини бўйнига олуб, узр этса, афу қилур, кечуур. Катталик ва улуғликнинг лаззати бирордан ўч олмакда эмас, балки афу қилмакдадур.

Масалан, Аҳмад Маҳмудга бир ёмон иш қилуб, дилини оҚритди. Маҳмуд Аҳмаддан ўчини олди. Бас, Аҳмад ила Маҳмуднинг орасидаги ёмонлиқдаги фарқ на ўлди? Ўолбуки ҳар икиси ҳам бир-бирига ёмонлик қилди. Ҳар икиси ҳам Қамлик ва паришон бўлди. Бир ёмонлик ики бўлди. Агарда Аҳмаднинг қабоҳатига Маҳмуд афу мукофотини берса, икиси ҳам шоду масрур ўлур, ҳамда жаноби Ҳақ афу қилувчиларни(нг) суяр. Ўзи ҳам афу ва мағфират қилувчиидир. Нўширавон: «Бир гуноҳкори афу қилмакдан қандай лаззат олганимни ҳеч кимга айтмайман», – демиш.

*Улугларнинг иши афв айламакдур,
Кичиклар узр учун бел бойламакдур.
Мусулмонлигда ўйқ қину адоват,
Дила афу,adolat жойламакдур.*

*Бизим ишилар ҳасад, бүгзү хусумат,
Худуддан чиб-чиқуб, чет пойламакдур.
Бутун афъолимиз бир-биргә зидлик,
Үрүб-тортуб, оғизни мойламакдур.*

ЁМОН ХУЛҚЛАР

Инсонларни(нг) саодати абадиядан маҳрум қиласурган, жаноби Ҳақ қошида ва ҳалқ назарида мазмум, ҳаёти жовидонимиз учун масмум бўлган ахлоқи замималар: Қазаб, шаҳват, жаҳолат, сафоҳат, ҳамоқат, атолат, ҳасосат, раҳоват, аноният, адоват, намимат, Ғийбат, ҳақорат, жибонат, ҳасад, нифоқ, та-маъ, зулмдур.

Бу санаган ёмон хулқларнинг фанолиқларини, юқорида санаган яхши хулқларнинг гўзаллигини инсоф мувозанаси ила ўлчаб, виждон муҳокамаси ила таҳқиқлаб, яхшиларини тинглаб амал қилмак, ёмонларини онглаб, ҳазар қилмак лозимдур. Зероки, инсоннинг иззати, дунёнинг лаззати яхши сўзларни эштуб ва кўруб ҳисса олмак, ёмон ва зарарликларини ўқуб билуб, ўзини тиймак, қўлдан келганча ҳалқ ва миллат фойдасига тиришмак ва бу фано дунёдан яхшилик отини олуб кетмакдадур. Чунки ҳар нарсани ҳаддан ортуқчаси исрофдур. Лекин яхшилик ва яхши сифат қанча кўб бўлса, шунча мамдух ва мақбулдур. Расули акрам набийий

муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бандаларнинг яхшироҚи бандаларга фойдали бўлганидур», – демишлар.

*Яхшилик бозоридур доруломон,
Яхшилик қил, яхшилик қилмас зиён.
Мактабу дунёда касб эт яхши хулқ,
Фарз, вожиб, суннат истиҳбобдан бер имтиҳон.
Қилма макруҳ, ҳаром, кибру ғурур
манманлигинг,
Чақма инсон жиссмини ё мор, ё мисли чиён.
Яхшилик, адлу саҳоватлар сани(нг) ёринг эса,
ўйбта айларлар санга инсу малак, ҳуру жисон.*

ҒАЗАБ

Ғазаб деб бир киши икинчи ила шиддат ва ҳиддат ила муомала қилишмакни айтилур. ўазаб инсонга маҳсус бир қувваи мудофаадурки, табиатда мавжуд ўлан Қазаб туй-Куси ила бошқалар тарафидан келадурган зарар ва ҳалокатдан ўз нафсини фақат шу сояда саклар. Лекин Қазабнинг жабр ва зулм тариқи-ла ишлатмақдан ниҳоятда эҳтиёт бўлмак лозимдур. Нафснинг Куруридан пайдо бўлган Қазаб инсонни(нг) аламлик азобларга гирифтор қиласур. Чунки бу шиддат ва ҳароратнинг таъсири вужуддаги қонни бузуб, ҳаракат қилдуруб, димоҚига хужум қилуб, ақлни паришон қилур-да, кишини(нг) ихтиёрини қўлидан олур. Ва бу сояда ўзини

ёхуд бошқа бир кишини ҳасрат ва надоматга дучор қилур. ўазаблик кишилар қанча ақл ва идрок сохиби бўлса ҳам Қазаб қони кўзҚалган замонида ўзини тўхтатолмас, ақл ва идрокидан айрилуб, бир ёмон ишни қилуб қўяр-да сўнгидан пушаймон бўлур.

Сукрот ҳаким: «Ғазабнинг аввали жунун, охири надоматдур», – демиш.

Имом Шофеъи ҳазратлари: «Қилич ва найза ила ҳосил бўлмаган кўб ишлар юмшоқлик ва мулойимлик ила ҳосил бўлур. ўазабнинг зарари эгасига қайтур», – демишлар.

Афлотун: «Ҳаяжон ила пайдо бўлғон бир ҳол, албатта, пушаймонлик ила тамом бўлур. ўазаб Қазаб қилинувчидан кўпроқ Қазаб қилувчиҚа зарар қилур. Ақлни Қазабга солувчи инсон нафсини ҳароратлик ўтга ёғмиш ўлур. Надоматдан аввал матонатни ихтиёр қилувчилар ҳеч бир таҳлика ва азобга дучор ўлмаслар», – демиш.

Суютий: «Ғазаб ва шиддат вужуд иқлимини(нг) даҳшатли бир оғатидур. Бунинг дафъи ва чораси топилмаса у иқлимни(нг) ҳароб қилур. Ғазаб бир иллати муҳлика-дурки, ягона давоси сабр ва таҳаммулдан иборатдур. Тадови этилмаган бир мараз инсоннинг ҳаётини маҳв ва барбод этар, хазар қилмак лозимдур», – демиш.

*Ғазаблик бўлмагил, бўлгил мулойим,
Бўлурсан шоду хуррамликда доим.*

*Ғазаб ўтдур, ёгодур жисму жонинг,
Ғазаб барбод этодур хонумонинг.
Ғазаблик ўтни бўши сув паст қилгай,
Ғазабни жинни ёки маст қилгай.*

ШАҲВАТ

Шаҳват нафснинг таайишиндан, тадисиндан ҳосил бўладурган бир қувватдур. Ўикмати табиий қонунининг аҳкоми азалиясина қараганда, ҳиссиёти шаҳвония бақойи ҳаётга маҳсус бир қуввайи фатриядур. Шаҳват инсоннинг хазинайи зи қиймати ўлдиғи учун сурати машруъада сарф қилинса, вужуднинг закоти, балки бани башар наслининг мадори ҳаётидур. Ҳар ишда ифрот ва тафрит мақбул бўлмагани каби бу хусусда ҳам ҳасислик ила исрофдан сақланмак лозумдур. Агар шаҳватни Қайри машруъ бир йўлда суиистеъмол қилинса, амонатга хиёнат қилган бўладур. Зеро, емак учун яратилган бир неъматнинг қадр ва қийматини билмасдан, хорлаб, ўринсиз ерларга ташламоқ, оёғ ости қилмоқ зўр куфрони неъматдур. Яхши хулқларнинг ичida фаришларни(нг) Қибта қилдурганлари шаҳватини(нг) машруъ ерларга сарф қилмакни риоятдан иборатдур. Шаҳват инсон учун яратилмиш бир силоҳдурки, агар ўрнига истеъмол қилинса, вужудимизни ҳар хил тааррузлардан сақлар,

ўринсиз ерларга сарф бўлса, инсоннинг ифатини барбод қилмак ила баробар ҳаётини хароб қилур. Бир киши қўлидаги асбобига мағрур бўлуб, нобоб ерга урса, ул асбобни ўтмас қилғани каби масъулиятдан нафсини ҳам қутқаролмас. Афсус, бизим ёшларимизни аксарлари шаҳват Қалабаси-ла нафси амораларина мубтало бўлуб, сифлис, заҳм марзларина гирифтор бўлурлар. Қанча меҳнат ва машаққат ила топкан олтунларини боқузмак учун сарф қилуб, олтундан қадрли азиз умрларини касалхоналарда исроф қилурлар. Уламолардан бири: «Ўаёт ибодатнинг асбоби ўлдиғи каби шаҳват ҳам убудиятия хизмат вазифасини адо қилур ва бу вазифалар ҳақ ила адо қилинmasa, инсоният илиа ҳайвоният орасида нима фарқ бўлур», – демиши.

*Агар шаҳватка дил берсанг, бўлур қалбинг
қаро, кам-кам,
Кетар наслинг ўқи, бел қуввати, кўздан зиё,
кам-кам.
Тамоми ихтиёринг нафси бадни
илгина берсанг,
Маразларга дучор айлар, бўлур рангинг
фано, кам-кам.
Бузуқ йўлларга исроф айласанг, молингни,
жонингни,
Кўлингдан дину дунё, иши кетар, шарминг,
ҳаё, кам-кам.*

АҚСОМИ ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат ики қисмдурки, бирини «жаҳли басит», икинчисини «жаҳли мураккаб» дейилур. «Жаҳли басит» маразига мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмаслар ҳам билмаганликларини икрор ва эътироф қилурлар. Шунинг учун бунинг давоси осон: факат билмак ва ўрганмак йўлида жаҳду жадал қилмак ила бўлур.

«Жаҳли мураккаб» маразига мубтало бўлған кишилар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан биламан, деб даъво қилур. Бизда мундай кишиларга «ўзбошимча» ва «ўзим билармон» исмини берурлар. Бу дарди бедавонинг иложи жаноби Ҳақнинг лутфу инояти ила ҳал ўлинмаса, тузалмоқи мушкул ва оғирдур.

ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат деб ўқумаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдурган нодонлиқни айтилур. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулкларнинг бошлиқидур. Маорифдан, фунун ва маданиятдан маҳрум қолган ҳалқ жаҳолат панжаларини(нг) орасида хамир каби эзилгандек, афъоли замимадан ҳам ўз нафсини(нг) ёғасини бўшатолмас. Илм ва маърифат соҳиблари, фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тадқиқ ва

мушоҳада ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсани(нг) моҳиятини мушоҳада қи-лурҚа ақл ва фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва зоҳирпастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиғати ақл ва ирфон, илм ва дониш соҳибларина маҳсус бир мазийят, жоҳил ва нодонлара зўр азийятдур. Жаҳолат арбоби қаю ерда бўлса бўлсун, лойиги эътибор ўлмақ шарафиндан маҳрумдур. Моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунчак факир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, факир ва муҳтоҷлиқдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилати қанча баланд бўлса, жаҳолатдан туҚуладургон ёмонликлар балолари шунча остин ва хорлиқдур. Ҳазрат Али: «Арбоби фазлу камол жоҳилдан қанча изо ва жафо чекса, жоҳил ҳам ақл ва ирфон соҳибидан шунчак мутаассир бўлур», – демишлар.

Б а й т

*Сўймагай фазл эгаси жоҳилини,
Жоҳил аҳли улума душманодур.*

Сукрот ҳаким: «Дунёда энг ҳазар ки-линадурғон иллат жаҳлдур. Ман жоҳилга ачинганимдек кўрга ачинмайман, зероки, жоҳилнинг ўз ихтиёри ила қилган ҳаракоти аъмонинг ихтиёrsиз қилган ҳаракотидан ме-нинг назаримда хунук», – демиш. Араблар:

«Ал-жоҳилу майитул-аҳё – нодон киши тирик ўлук», – деюрлар. Бизлар эса «дўсти нодондан, душмани зийрак яхши», деймиз. Баъзи оқил душманлар бўлурки, кетургон заарлари нодон дўстларнинг фойдаларидан натижада яхши ва фойдалик бўлуб чиқадур.

Афлотун ҳаким: «Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан заарлироқдур. Инсон энг юқишилик бир касалдан сақланган каби жаҳлдан ҳазар қилмак лозимдур», – демиш.

Алҳосил, жаҳолат инсоният номина ярашмаган бир сифат ўлдигиндан бақадри аҳол илм йўлида ҳаракат қилмак, ақли салим соҳибларининг ҳикматли сўзларидан ҳиссанламак, азиз жонимиздан азизроқ (авлодла-римизни) жаҳолат ва нодонлик балоларидан кутқармак учун жонимиз борича, кучимиз еткунча чолишишмоқимиз лозим ва лобуддир.

*Эй жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз,
Илмисиз қолдук аёг остида мисли хокимиз.
Ўсди илму маърифат-ла бошқалар, ар-ар каби
Тарбиятсиз мажмайл монанди занги токмиз.
Жисман ахлоқин тузатди нослар, таннослар,
Кир чопон, кўкрак очуқ, яхтак яқоси чокмиз.
Гайрилар ташлаб жаҳолат бодасин Қамдан
халос,
Биз эса масти жаҳолат кўкнори, тарёkmиз.
Айниу шират бўлса ҳар қанча қилурмиз бемалол,*

Диний шилардан, ибодатдан қочар бебокмиз.
Дори дүнё илм түрнүр ўлан бир вақтда,
Жаҳл водийсінда ёткандур хотун, эркокмиз.
Үйламак лозим эмасми, эй Мұхаммад уммати?
Фарзу суннатдан чиқуб, бизлар қаён кетмокмиз?
Жоҳилон билгайми, нағыу, судини, эй олимон?
Тобакай яшии-ёмонга етмагай идрокимиз.
Илм яшиими, жаҳолатми, тушиунмаймиз ҳануз,
Ақтимиз ішким бизим, Мажсунми ё тентокмиз?
Ичкулук «Уммұл хабоис», дедилар пайғамбарим,
Кеча-кундұз хұб ичармиз, жсоҳили нопокмиз.
Басдур, эй Ҳижрон, жаҳолатдан гапурмак
шунчалар,
Тұғри сүз түвғонға ёёмайдур деген ўрнокмиз.

САФОХАТ БАЛОСИ

Сафоҳат деб бузуқ ва Қайри машруъ ерларга сарфи умру мол қилмакни айтилур. Сафоҳат энг ёмон хулқлардан саналган бир сифати замимадурки, кишини дучори яъсу надомат этмақдан бошқа, шухрат ва эътиборини ер ила яксон қилур ва ўринсиз ерга сарф қилинган нарсанинг қийматини қайтабуғ олмақ мумкин ўлмадиКи (каби) сафоҳат дунёсига исроф қилинган азиз умр ва ҳаёти-нинг-да иодасининг имкони йўқдур. Инсон ҳар ҳолда ўз нафсиининг идорасини таъмин қилуб, баҳтиёронা бир маишатга қодир бўлса, ҳақигатан масъудияти инсониясини йўлга солган бўлур. Сафоҳат ёлғуз бир оиланинг

эмас, бутун бир қавмнинг мол ва сарватини маҳв этмака қодирдур. Ўатто номус ва фазилатига маҳсус бўлган хурмат ва риоятини ҳам барбод қилур. Шунинг учун инсон кўрпасига қараб оёғ узатмаса, даромадига қараб ҳарожат қилмаса, иқтисод йўлини риоят қилмаса нафсининг ёғасини сафоҳат қўлидан кутқаролмас. Мол ва ҳаёт қадрини билмаган ва кўрнамаклик қилган бўладур. Сафоҳат балосига мубтало бўлган кишиларнинг бошларига шундай бир кора қунлар келадурки, «Оҳ, сафоҳат, оғатижон, балойи мол экансан», деб фиҚон қилмак фойда бермайдур. Афсуски, манбаи вужудимиз бўлган ёхуд ҳақиқий онамиз бўлган ватанимиз, яъни тупроҚимизни озгина баҳога сотуб, пучак пуллар олҚанимизга ўхшаш, осори атиқаларимизни(нг) эвазина сохта ашёлара молик ўлдигимиз каби бисотимизда бор илм ва маърифатимиз, мол ва сарватимизни(нг) ҳавойи нафсониямиз учун «гардкам» уруб, бой беруб, кўзимизга зийнатлик либосга ўралмиш фоҳиша хотун каби жилвагар ўлуб кўринган сафоҳат бозоридан бузук ва фасод ишларин сотуб олурмиз.

Хосили калом, инсон умриндан бир дақиқасини, молиндан биргина чақасини ўринсиз ва Қайри машруъ ерлардан бирига сарф қылса, бу дунёда хор, охиратда аламлик азобга гирифтор бўлишида шубҳа йўқдур.

Б а й т

*Сафоҳат оғатижондур жаҳонда,
Сафоҳат биздадур ушибу замонда,
Юқумли бир мараздандур сафоҳат,
Юқуб ондин туҚулур ҳар фалокат.
Сафоҳат маҳв эдар умринг, ҳаётинг,
Умид этта сафоҳатдан нажотинг.
Сафоҳат айлагай молингни торож,
Бўлурсан охири номарда муҳтож.
Берубдур Ҳақ санга жуз ихтиёри,
Ризо эрмас, бузуқ корингга бори.
Азиз умрингни Қафлатда кечурма,
Сафоҳат жомини нафса ичурма.
Шариат ўйлида қил истиқомат,
Сафоҳат охири ҳасрат, надомат.
Душун, жони азизинг эҳтиёт эт,
Мусаффо ўйл пай(Қ)амбар ортидан кет.
Сафоҳат, ўйлама, ороми жондур,
Бутун виждон ила жонга зиёндур.
Фақирликни пула сотуб олурсан,
Душунгил, душмана муҳтож қолурсан.
Сафоҳат душмани номус, шонинг,
Буюк бир оғати руҳи равонинг.
Қабоҳатдур, сафолатдур сафоҳат,
На «Ҳижрон»лиғ, фалокатдур сафоҳат.*

ҲАМОҚАТ

Ҳамоқат ақл ва маърифатнинг камлигиндан ҳосил бўладургон энг ёмон хулқларнинг биридур. Ҳамоқатнинг маънийи луҚавийси

балоҳатга яқин ўлдигиндан баъзи ҳукамо аҳмакларнинг жаҳли мураккаб асҳобиндандур, демишлар. Аҳмақ кишиларни(нг) бир ишда ақлий ва нақлий далиллар ила қўндуруб бўлмас, ҳамон ўзум биларманлиҚларидан айримласлар.

Ибн Сино ҳаким: «Очуқ ва моддий далил ила исбот қилинмаҚан бир нарсани инкор қилмак асари ҳамоқатдур. Оқил инсон бир масаланинг ҳар бир жиҳатини ўйлар, тадқик ва тафтиш қилур, қатъий ҳукм қилмоқда шошмас, маънавий жиҳатини ҳам тушунар. Далилсиз, ҳужжатсиз бир жумланинг қиёсини рад ё қабул қилмак аҳмақликдан ҳисобланур», – демиши. Аҳмақлик давосини топмак мушкул бўлган бир иллатдур. Луқмони ҳаким: «Ман ҳар бир маразнинг дафъини ва чорасини топдим, фақат аҳмақлик давосини тополмадим», – демиши.

*Ҳар бир касалнинг давоси вордур,
Аҳмақ касалини(нг) ўйқ давоси.*

Суқрот ҳаким: «Аҳмақ киши сукут ила аҳмақлигини ёпса, ўргача оқиллардан ҳисобланур эди. Лекин аҳмақлик ила сукут икиси бир одамда жам келмас», – демиши.

Ахлоқ уламолари қошинда ҳамоқат жаҳолатдан ёмонроқдур. Зероки, жоҳилда фақат бир жаҳл бор. Аммо аҳмақда бир неча соҳиби ақлни алдайдургон ёлғон-яшиғ сўз-

лар бўлурки, кўб кишиларни алдаб йўлдан чиқарадур. Жаҳолатнинг давоси илм ўлдиғи каби ҳамоқатнинг дармони ақл ва фикрdir. Инсон ўз нафсига жабр этуб бўлса ҳам назари диққат ила ибрат кўзини очмак учун саъй ва Fайrat қилса, аҳмақлик балосидан кутулур. Тарбия, назариядан маҳрум бўлган инсон ҳар вақт фалокат ва ҳасрат тузоКига тутилур.

*Доруси йўқ деди ҳукамолар ҳамоқатинг,
Суду зиёнини билмагай абллаҳ қиёфатинг.
Ҳар ким ўзини билмаса, билгайми ўзгани?
Қайғусина тушунмагай афроди миллатинг.
Жаҳл ўлса бир балодуру аҳмақ бедаво,
Ҳар икисидур очгучи оламу гурбатинг.
Аҳмақ билурми, дин ила миллатни қадрини?
Абллаҳ билурми, қиймати меҳру муҳаббатинг?*

АТОЛАТ

Атолат деб дангаса ва ялқовликни айтилур. Атолат инсоннинг саодатлигини(нг) зўр оғатидур. Танпарварликдан пайдо бўладургон ёмонлик майшат жиҳатидан наслга ҳам таъсир қиласидур. Ҳар хил файз ва камолотдан маҳрум қилуб, кишини хор ва залил яшатмак ила баробар умр(и)ни сафолат чуқурига ирҚитадур. Киши ҳаёти борича, кучи еткунча чолишмоқға мукаллафдур. Лекин дунёда ҳар бир саъидан мақсад бўлган сама-

ра дарҳол ҳосил бўлмайдур. Ҳалво деган ила оғиз сучимайдур. Шунинг учун саъй ва ғайрат асҳоби ҳар вақт жиддий ҳаракатда бўлуб, доимо саъй машруъада, сабот ва матонатда шавқ ва завқ ила давом қилурлар. Ҳар бир саъйнинг мукофот ва натижасини кўрмак мумкин бўлса ҳам, ул мукофотнинг зохир бўлиши, кўриниши етушган вақтдан маълум бўладур. Масалан, бир дараҳтнинг меваси тўрт-беш йил тарбия қилингандан сўнг, мева етушдургони каби бир шогирднинг мактаб ва мадрасада саккиз-ўн сана доимий саъй қилганидан сўнг, емиш ва ҳосилоти илмияси зохир ва мушоҳида ўлунур. Шунга ўхашаш ҳар ишнинг самараси бир неча вақт чолишмоқ ва саъий қилмак сўнгидан зохир ва хувайдо бўлур. Алҳосил, ялқов ва ишсизликка хўй қилғон кишилар дунё ва охиратда моддий ва маънавий саодати инсониядан маҳрум ва бебахра колурлар. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Эй, Аллоҳ! Санга сиҚинаман, қай-Қу ва ҳасратдан, довдирағ қолув ва ялқовликдан, баҳилликдан ва қўрқоқликдан, қарз оғирлигидан ҳам одамларнинг устин бўлувицдан (сақлагайсан)», – демишлар.

*Атолат душмани жондур, ёмондур,
Чақар жисмингни, бир афъи ийлондур.
Магас қувгин егай ялқовлигидан,*

*Ари меҳнат қилур ороми жондур.
Бу дунёга киши ишловга келган,
Тузук тикмаса, косибга зиёндур.*

ХАСОСАТ

Хасосат деб тамаъ ва зиллатни бўйнига юклаб, ортуқча хирсини дунёга қўймакни айтилур. Ўирс ва тамаъга ифрат даражада юзтубан кетган баҳил, қанча шону шарап соҳиби бўлса ҳам нафси ни(нг) ёғасини фақирона бир мазаллатдан ва хорлиқдан кутқаролмас.

Факир ва муҳтоҷликдан сақланмак фикри ила баҳил ва хасислик йўлини тутган кишилар ақл ва ирфон соҳиби саналмаслар. Зероки, хасислик соясида жаноби Ҳақнинг раззоқ ва халлоқи олам ўлдигини ёдларидан чиқаруб, зўр хатоларга дучор ўлурлар. Хасис ўлан инсон қанча зиллат ила жам қилган сарватиндан закот ва ушрини адо қилмақдан ожиз, саодати инсониядан маҳрум бўлуб, жазойи абадийга маҳкум бўлур. Ипак курти пилла ичиди ўралуб ҳаётини маҳв қилур. Қанча меҳнат ва машакқат ила ҳосил қилган ипагидан бошқалар фойдаланурлар. Шунга ўхшаш хасис инсон мол ва дунё жам қилмак ила ўралуб, овора ва саргардон бўлуб, азиз жонини бошқалар учун фидо қилур. Дунё иззатидан, ҳаёт лаззатидан бебаҳра кеткони

каби вафот вақтидаги надоматидан ҳам фойда йўқдур. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бор давлати ила аҳлу аёлига торлик килган кишилар ёмон кишилардур», – демишлар.

*Хасислик бирла йиғган мулку молинг,
Ҳамаҷдек тўплаган ашё, манолинг,
Лаҳад кирсанг, қолур ворисларингга,
Нечук кечгай сени ул кунда ҳолинг?
Китобингдан ҳисобни сан берурсан,
Халос ўлмак баиди эҳтимолинг.*

РАХОВАТ

Раховат деб танпарварлик, Ғайратсизликни айтилур. Умид ва саънинг энг зўр душмани раҳоватдурки, ҳиссиёти Ғайратпарваронамизни маҳв ва барбод этар ва бир неча маъюсона фикр ва хаёлларга дучор ва гирифткор этар.

Ибн Сино ҳаким: «Саъй ва ҳаракат ила ўлмак мавти мусаммоз дур. Раҳоват ила жон бермак ажали қазодур. ўайратсизлик тирик ўлукдан иборатдур. Ўлукларнинг макони тириклар орасида эмас, тупроқ орасидадур», – демиши.

Луқмон ҳаким: «Танпарварлик умид ва муваффақиятнинг қувватини кесадурган бир мараздур. Саодати инсониядан маҳрум

бўлуб, маъюсона яшамак раховат, Ғайратсизлик асаридур», – демиши.

Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳга сиҚинингиз! Фақирликдан ҳам муҳтоҷликдан, ҳам кишига зулм қилмақдан, ўзингизга зулм қилдурмақдан (сақланинг)», – демишлилар.

*Кишига дангасалик шаън-шарофатми верар?
Ялқов инсон кишига хайру саховатми верар?
«Бўлмаганларга бўлишима» – дейдилар
боболариз,
Бўлса Гайратсиз агар, миллата хизматми
верар?*

АНОНИЙЯТ

Анонийят деб худбин, мутакаббир, манманликни айтилур. Манманлик жоҳилона кибру Қуурурдан пайдо бўладурган энг ёмон хулқларнинг биридурки, кишини ҳар ерда маъюс ва маҳжуб қилур. Керак инсон ўзини оламга тонутмасун, керак бўлса олам ўзини тонуб олсун. Бу сифат эса ёмон хулқлардан ҳузур қилган кишиларгагина муюссар бўладур. Кеккаюб ўсуб кетган дарахт яхши мева қилмагани каби кибр ва манманликдан фазилат ҳосил бўлмас. Ахлоқи яхши инсонлар ўзларидаги фазлу камолот асарини халойиға хушхулқлик ва тавозуъ ила кўрсатурлар.

Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ибодатнинг афзали тавозуъдур», – деб, бизларга кибру манманликни қандай зиллат ва хорлик ўлдигини баён қилмишлар. Алҳосил, кибр ва манманлик балосига гирифтор бўлҚан кишилар қаю ерда бўлса бўлсўн, дучори ажзу ҳақорат бўлурлар.

*Азозил кибр қилди, бўлди шайтон,
Такаббурлик қилурми оқил инсон?
Тавозуъ пеша қил, аслингни қил ёд,
Важудинг хок эрур, эй одамизод!*

АДОВАТ

Адоват деб бирорвга хусумат ва душманлик қилмакни айтилур. Адоват виждонни(нг) беҳузур қиласурган энг ёмон хулқлардан ўлдигини инсон яхши билса эди, ҳеч вақт азиз жонини аламлик азобга гирифтор қилмас эди.

Суқрот ҳаким: «Ман душманим бўлғон бир одамга адоват қилмайман. Зероки, манинг адоватим душманимнинг хусуматини зиёда қиласур. Ман адоватга қарши дўстлик илиа муқобала қилуб, хусумати(нг) муваддатга айландуруб, душман кишиларни ўзумга эл қиласман», – демиши.

Афлотун ҳаким: «Дилдаги адоват темирдаги зангҚа ўхшар. Занг темирни егани каби

адоват қалбни азобга соладур», – демиши. Ҳазрати Мұхәммәд: «Хусумат ва адоватдан күтүлмөк, бирөвга жабру зулм бўладурган ишдан эҳтиёт бўлмак, душман пайдо қиласурган харакотдан эҳтироз қилмак илиа бўладур. Ман ҳеч кимга адоват қилмоқға лузум кўрмадим, чунки ҳозиргача ман ҳеч душманга учрамадим», – демиши.

Алҳосил, ёмон хулқларнинг ёмони бўлғон адovат шундай бир ёмон сифатдурки, барча бузуқ ишларни(нг) туғуб, катта бўлуб чиқадургон ери адovатдур. Адоват эса нафсониятдан пайдо бўлур. Нафсоният эса фаришталарнинг устоди ўлан азозилга Шайтонур-ражим исмини берган шёёни эҳтиroz бир сифати замимадур. Адоват илиа нафсоният икиси тарбиясиз дилга ҳосил бўладурган бир иллати жисмониятурки, бунинг биринчи иложи виждан ва инсоф узра ҳакимона тадбир ва ҳаракотимизга боҚлиdur. Ҳаммага очуқ ва ойдиндурки, адovат дараҳти хусумат мевасини чиқарур. Агар адovатни кесуб ташлаб ўрнига муҳолосат новдаси уланса ва бу сояда муҳаббат ва улфат мевасини нишона қилур. Расули акрам набийийи муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолони сўймаган одам хусумат ва даъвосинда қаттиғлик қилган одамдур», – демишлар.

*Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб Ҳақ бизга айтди.*

*Зидлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан ўтуб, охир жонларга етди.*

НАМИМАТ

Намимат деб сўз юритмак, чоқимчиликни айтилур. Намомлик фасод ахлоқдан туҚуладургон ёмон хулқларнинг биридур. Намомлик нифоқ ва фасоднинг асоси ўлдиги учун бу ёмон сифатни ўзига маслак қилган кишилар ҳалқ назарида мунофик ёд ўлунурлар. Ики мўъмин орасида сўз юрутуб, бирини(нг) бирига душман қилуб, ики арога нифоқ ва адovат оташларини солуб, бир-биридан жудо ва хонавайрон қилмакни дилида зарра қадар имон ва инсонияти бор инсонларнинг вижданлари асло қабул қилмаса керак. Баъзи адovат ва ҳасадчи кишилар бирөвнинг шаънида йўқ сўзларни ифтиро ва бўхтон қилуб, ул кишини(нг) қадр ва обрўсини тўқмак ва эътибордан тушурмак ниятида ҳар кимга сўзлаб юрурлар. Мундай кишиларнинг шариатда шаҳодатлари мақбул эмасдур, ҳамда уйдурма сўзларининг ҳакигати билинуб қолуб, бирөвга қазиган чуқурларига ўзлари йиғилуб, ҳалқ орасида чоқимчилик исми илиа ёд ўлунуб, тезгина қадр ва эътибордан тушуб қолур. Қалби пок, вижданси саломат ўлан инсон бу каби ҳийла ва тазвирдан тилини тияр. Чунки мундай фа-

сод ахлоқҚа мубтало бўлган арбоби нифоқ фақат халқ қошида эмас, жаноби Ҳақ назаринда ҳам суюмсиздур.

Наммом ва Фийбатчи кишилар дараҳт илдизига тушган бузоҚбош каби халқ оросида иттифоқ ва улфатнинг ковокини кемуруб, умумий халқ ва миллатнинг яшамоҚи учун лозим бўлган муҳаббат дараҳтини емуурлар. Бирорни ёмонламак, ёлҚон сўйламак, ҳақиғатни беркитмак, мудоҳана йўлиҚа кетмак, шаръян ҳаром бўлган Фийбатни иртикоғ қилмак бўладур. Шахсий Қараз ёхуд манфаати шахсияси учун бир кишидан эшитган сўзини ўз мақсадига мувофиқ бир неча турли маънолар ила бузуб сўйламак зўр айб ва гуноҳдир.

Ҳосили калом, ўз жинсига ёмонлик қилмак ва ёмон сўзлар ила ёд қилмакни одат қилган кишилардан қочмак ва ҳазар қилмак лозимдур. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Асхобимдан бири икинчисининг сўзин кетурмасун, зероки, ман Сизга садрим саломат, қалбим роҳат ўлдигим ҳолда учрамакни суярам», – демишлар.

Ҳукамолардан бири: «Мол ва ашё ўКриларидан кўпроқ одамлар орасидан дўстлик, улфат, муҳаббатни ўҚирлайдурган одамлардан сақланмак лозимдур», – демиш.

Б а й т

*Чоқимчилар бузур улфат ҳисорин,
Нифоқа ўҚратур миллатни корин.
Чоқимчи тил ёмон аждар тилидан,
Солур жонҚа аламлик заҳри морин.
Ёмон тил минг тилим бўлгони яхши,
Сочар уммат аро кину ниқорин.
Ёмон тил соҳибининг душманидур,
Йўқотгай шаъну шавкат эътиборин.*

ФИЙБАТ

Фийбат деб бир кишининг камчилик ва қусурини орқасидан сўйламакни айтилур. ўйбатни сўйламак ҳаром ўлдиги каби эшитмак ҳам ҳаромдур. Киши ўз нафсиға лаззат умиди илиа бирорни(нг) Фийбат қилуб, этини чайнамак гуноҳ ҳам инсоният номина ярашмаган энг ёмон ахлоқи замималардандур.

Инсон бошқа гуноҳларни нафсининг лаззати учун қиладур. Аммо Фийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб Фийбат қилинмиш кишининг қулогига етар. ўазаб қони ҳаракатга кирад. ўйбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар. Шундай қилуб, Фийбат соясида ики мусулмон орасига зўр душманлик тушар. Охири ўлумгача боруб тирадур. Шул тариқа Фийбатдан туғилган адоварат чўзулмоқға оид бўлуб,

душманлик зўраюб, ўз ораларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини уздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадур Кон миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг орасидан иттифоқнинг йўқалувига сабаб бўлурлар.

Алҳосил, қайси бир миллатнинг орасида бирлик кўтарилиб, нифоқ ва адоват ҳукм сурган бўлса, ул қавмнинг инқироз дунёсига юзланганлиқ тарих саҳифаларидан маълумдур. Расули акрам набийий мухтарам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз: «ўйибатдан сақланингиз, Фийбат зинодан ҳам ёмонроқдур», – демишлар.

*Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла Фийбатдан қишу ёз.
Кулоғқа пахта тиқ, Фийбат эшишта,
Шикоятчи кишига бўлма дамсоз.*

ҲАҚОРАТ

Ҳақорат деб бир кишининг нафсига, ифратига тегадургон сўзлар ила қадр ва эътиборини тушурмак ниятида ёмон муомала қилмакни айтилур. Уламолар диний китобларда: «Ташбиҳи зино гуноҳи кабирадур – бирорни ҳақорат қилиш улуғ гуноҳлардандур», – демишлар. Лекин бизларнинг орамизда хотун-қизга борушуб, бир-биримизни ҳақорат қилмак одат ҳукмиқа кирмишдур. Бунинг

сабаби ахлоқсизлик, гуноҳ ва савобни фарқ қилмағонимизнинг самарасидур. Ҳақорат таҳқир қилинган кишининг дилига ўрнашуб, шундай ёмон жароҳатларни очурки, фурсатни Қанимат топуб ўч ва интиқом олмагунча тузалмайдур. Расули акрам набийий мухтарам афандимиз: «Ики одам бир-бирини сўкса, гуноҳи бошловчига бўлур. Магар карши бўлган киши ортуқ кетса, ҳар икиси ҳам гуноҳда ўртоғ бўлурлар». Яна: «Мўмин қариндошини сўқмак фосиқлик, онлар ила урушмак куфрдур», – демишлар. Шул хусусда Мирзо Бедил:

*Зи ҳарфи но мулойим заҳмати дилҳо
машав Бедил,
Ки ҳар жо жинси санги ҳаст,
бошад душмани айно.*

Т а р ж и м а с и:

*Ёмон сўзлар илан дилларга заҳмат бермагил,
Бедил,
На ерда тошини жинси бўлса, бўлгай
шишага душман*
деб, инсонларнинг дилини шишага, ҳақорат ва ёмон сўзларни тошга ташбиҳ қилуб, ёмон сўз кишининг шиша каби нозук дилини парча-парча қиладур, – демишлар.

ҚАРИМТАЛИК ДУНЁДУР

Мол ва дунёга магур бўлуб, ҳар кимга ҳақорат кўз ила қараган кишилар тезгина ўзлари ҳам хор ва ҳақоратга дучор бўлурлар. Ҳақорат ва бирони хўрламак сўз ва иш ила ўлдиги каби қалам ва ёзув ила ҳам бўладур. Баъзи адаб ва тарбиядан маҳрум мухаррир ва шоирлар бўладики, дилларига келган нарсаларни қайтармасдан, ахлоқ ва адабни риоя қилмасдан, хулқдан ибо қилмасдан, бачча ва жувонлар шаънига мувашшахми ёки бир мўймин биродарларининг ҳакида ҳажв ва истеҳзоми ёзуб, матбуот ва адабиёт дунёсими ифлос ва мулаввас қилмак ила баробар ўзларига ҳамсұхбат бўладургон ёшларнинг ахлоқини бузулмоқига сабаб ва намуна бўлурлар.

*Кўп ўтурма ёмоннинг сұхбатида,
Пок бўлсанг, сени қилур ифлос.
Кўр, нечук офтоб равишандур,
Хира қилса булут, кўруб бўлмас.*

ЖИБОНАТ

Жибонат деб қўрқоқ ва юраксизликни айтилур. Қўрқоқ кишилар ваҳм ва хаёлот асири бўлуб, бир ишни ишламак қа жасорат қиломаслар. Қўрқоқлик энг ёмон хулқларнинг биридур. Чунки қўрқоқ кишиларнинг сўз ва

ваъдаларига ишонуб бўлмагани каби йўл ва сафарда ҳам ҳамроҳ бўлмак хатодур. Зероки, юраксиз кишиларда сабр ва сабот, журъят ва матонат каби яхши сифатлар бўлмайдур.

Қўрқоқликни(нг) боши тарбиясизлик ўлдиғи каби охири ўлумдур. Бирдан бир нарсадан қўрқуб, юраги ёрулуб, ўлуб қолган қўрқоқлар ҳам бўладур. Шул хусусга биз, туркистонликлар, хеч аҳамият бермаймиз. Болаларимизни яхши тарбия қўлмаймиз, «ана ола бўжи келвотти» деб қўрқоқ ва юраксиз қилуб ўстурамиз. Шунинг учун бизларнинг болаларимиз хеч нарсага жасорат қилолмайдургон, кеч бўлса уйдан эшик Қа чиқолмайдургон, ҳатто ўзининг соясидан қўрқодургон юраксиз бўлуб ўсадур. Булар киши бўлганда ҳам фойдалик ишларни ишловдан маҳрум бўлуб, факир ва муҳтожликда қолурлар. Бас, қўрқоқлик соясида ўзларига енг бўлмаган юраксиз кишилар дин ва миллатга бўй бўлолмасликлари табиийдур. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Дунёлар йиғдуруб, оҳ-воҳ чекдуруб, қай Қуга соладургон баҳиллик каби юраги ёрилур даражада қўрқоқлик каби эр кишида бўлгон сифатларнинг ёмони йўқдур», яна: «Қўрқоқ савдогар ҳар замон фойдадан маҳрум бўлур. Жасоратли, баҳодир савдогарларнинг доимо ризқи ортар», – демишлар.

ҲАСАД

Ҳасад деб бир одамга жаноби Ҳақ тарафиндан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилур. ўйбат, бўхтон, суизан каби ёмон хулқлар ҳасаддан туҚилур.

Ҳасад ахлоқи замималарнинг энг зарарлигидур. Жаноби Ҳақ Қуръони каримда «Ва мин шарри ҳосидин изо ҳасад» деб ҳосиднинг шарриндан ўзига сиҚинмоқни амр этмишдур. Ҳукамолар ҳасадни(нг) оташга ўхшатмишлар. «Оташ ўзидан-ўзи ёнуб кул бўлгани каби ҳасудларнинг жасади ҳасад ўти или эруб маҳв ва барбод бўлур», – демишлар. Ўасаднинг ёмонлиҚининг сабаби Аллоҳ таолога қаршу эътиroz ўлдигинадур. Зероки, ҳасаднинг «Оҳ! Фалончининг мол ва давлати, иззат ва саодати манда бўлса, роҳат ва сафони ман сурсам эди», зимниндаги хаёлоти ҳарисонаси жаноби Ҳақнинг ўлчаб берган ризқига қаноатсизлиҚининг нишонасидур. Ўолбуки, жаноби Ҳақ бир неъматни бировга абас ва бекорга эҳсон қилмайдур. Бунинг сир ва ҳикмати ўзининг илми азалийсига маълум шайлардандур. Банда ҳасад қилгани или йўқ, ёрдам қилгани или бор қилолмайдур.

Алҳосил, ҳасад доимо яъс ва ҳасрат орасида умргузаронлиҚ қилур. Қанча молу дунёга молик бўлса, яна ҳасадиндан фароҚат ва роҳат юзини кўрмасдан дунёдан кетар. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу

алайҳи васаллам афандимиз: «Мўмин Қибта қилур, мунофиқ эса ҳасад қилур», – демишлар.

ўибта деб бир одамнинг даража ва молини(нг) заволини орзу қилмай, «кошки мен ҳам шундай бўлсам эди», – орзусида бўлмоқни айтилур. ўибта эса мазмум эмас, мамдух бир сифатдур.

Инсон дунёда яхши ишларга Қибта қиllib, ўрнак олуб, ўзини саодати абадияга эришдирур. Ҳазрати Али: «Ўасад ҳосиднинг адоватиндан, кибр ва шақоватиндан пайдо бўладурғон ахлоқи замимадур. Шунинг учун ҳасуд доимо азоби руҳоний ичинда яшар. Бир кишининг саодатини қўргон замон ҳасад оташига ёнар. Ўосидга мундан қаттиғ жазо бўлурми?», – демишлар.

Сукрот ҳаким: «Ўасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароҚат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчаси ул бечорани ўра олмишдур», – демиш.

Арасту ҳаким: «Дунёда ҳаммадан ҳосиднинг юки оғирдур, чунки ул бечора бутун дунёдаги шод ва масрур одамларнинг қайҚулагини ўз устига юклаб юрадур», – демиш. Расули акрам набийий муҳтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ўасад қилувчиilar, сўз юриткувчиilar, Қайбдан хабар бергувчиilar мандан, ман ҳам онлардан эмасман», – демишлар.

Б а й т

Бутун бўлмас ҳасуднинг парча нони,
Куяр ҳосидни доим жисму жони.
Ҳасадчи хоҳ фақир ўлсун ва ё бой,
Ҳасад норила ёнгай устихони.
Очар доим кўюб мақсада ҳосид,
Чиқар тандан азиз руҳи равони.

КИЗ

Кизб деб ёлғон сўзни айтилур. Ёлғончи кишиларни кazzоб дейилур. Пайғамбаримиз: «Ал кazzобу ло уммати» – ёлҚончи менинг умматимдан эмасдур», – демишлар. Жаноби Ҳақ Куръони каримда: «Кизбни имони йўқ кишилар сўйларлар», – демишдур. Оқил ва диёнатлик кишиларга ёлҚон сўзлардан тилларини сақламак ила баробар авлодларини ёлғонга одат қилдурмасдан тарбия қилмаклари энг муқаддас вазифайи инсонияларидур.

Баъзи ўғриликка одат қилғон ўҚрилар бўлур эмишки, бироннинг молини ўҚирламоққа қодир бўлмаслар, ўз молларини(нг) ўҚирлар эмишлар. Шунга ўхшаш ёшлиқдан ёлҚонга хўй қилғон ва ёлҚондан лаззат олғон кишилар биронни алдамак гуноҳлигини билсалар ҳам «тарки одат амри маҳол» мағхуминча тилларини ёлҚондан тиёлмаслар.

Баъзи вақтларда ўз оиласарини ҳам вайрон ва паришон қилмакдан тортинаслар.

Ҳеч бўлмаса намомлик ва мудоҳана йўлларига ики мўъмин орасига нифоқ ва адват солуб, ҳатто бутун бир оиласнинг бузулишига сабаб бўлурлар.

Расули акрам набийийи мухтарам саллалоҳу алайҳи вассалам афандимиз: «Ёлғондан сақланингиз, чунки ёлҚон имондан йироқдур», – демишлар. Пайғамбаримиз факат уч ерда ёлҚоннинг мубоҳлигини баён қилуб, «бири мухораба замонида, икинчи эр ва хотунни ризо қилмоқда, учунчи ики мўъмин орасини тузатмақда ёлҚон сўйлов жоиздур», – демишлар.

Б а й т

*Агар қилса киши ёлғонга одат,
Разолатда яшаб чекгай надомат.
Халойиг ичра бўлмас эътибори,
Тегар бошига чўқ сангি маломат.
Киминг бўлса агар ёлғончи исми,
Бу исми ўзга бўлмас то қиёмат.
Ишонмас эл ёлғончининг сўзига,
Агар бўлса сўзи кашфу каромат.*

МУНДАРИЖА

«Биринчи муаллим» китобидан
 Туркий Гулистан ёхуд ахлоқ
 Ахлоқ
 Хулқ
 Яхши хулқ, ёмон хулқ
 Тарбия.....
 Тарбиянинг замони
 Бадан тарбияси

Фикр тарбияси

Ахлоқ тарбияси

Яхши хулқлар.....

Фатонат.....

Диснат

Исломият

Назофат

Саъй ва хайрат

Риёзат.....

Шижаот

Қаноат.....

Илм

Ақсоми илм

Сабр

Хилм

Интизом

Миқёси нафс

Виждон.....

Ватанин суймак

Ҳаққоният

Назари ибрат

Иффат

Ҳаё.....

Идрок ва зако

Ҳифли лисон

Иқтисод	
Викор	
Хавф ва ражо.....	
Итоат.....	
Ҳақшунослик	
Хайриҳхлик.....	
Мунислик	
Садоқат	
Адолат	
Мухаббат	
Олихиммат	
Афу	
Ёмон хулқлар	
Ғазаб	
Шаҳват.....	71
Ақсоми жаҳолат.....	73
Жаҳолат	73
Сафоҳат балоси	76
Ҳамоқат	78
Атолат	80
Ҳасосат	82
Раховат.....	83
Анонийят.....	84
Адоват	85
Намимат	87
Ғийбат.....	89
Ҳакорат.....	90
Қаримталик дунёдур	92
Жибонат	92
Ҳасад	94

Адабий-бадиий нашр

Абдулла АВЛОНИЙ

СҮЙЛАСАНГ СҮЙЛА ЯХШИ СҮЗЛАРДАН

Toшкент «Маънавият» 2022

Муҳаррир *С.Холбеков*

Рассом *Ш.Соҳибов*

Мусахҳих *С.Тошқулова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш.Соҳибов*

Лицензия А1 №189, 10.05.2011 йилда берилган. Босишга

30.12.2019 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$.

«Таймс» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табори 14,28. Нашр табори 10,23.

Буюртма №19–44 Адади 1000 нусха.

Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди. 100047.

Тошкент, Тараккиёт 2-берккӯча, 2-үй. Шартнома № 02–20.